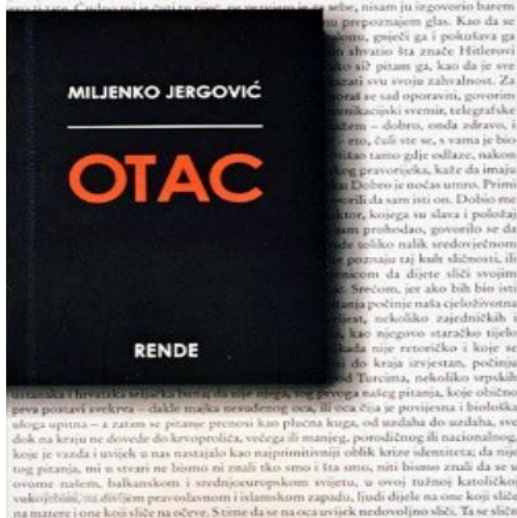


MILJENKO JERGOVIĆ

Otac

Umro mi je otac. U četvrtak je zvonio telefon, javila se žena koju sam upoznao jednom davno, na književnoj večeri u Dubrovniku, rekla je da su ga jutro smjestili u bolnicu. Inače, ona je sestra očeve žene, koju nikada nisam sreo. Pitam šta mu je. Kaže: dijabetes, a tvrdi i da mu je koža puna melanoma, ali to mu nije dijagnosticirano. Ovim toga, ima dekubitus. Kaže: popodne mu idem u posjetu, negdje oko dva, pa bih vas nazvala, da razgovarate s njim. Jako je uzemljen zadnjih dana. Telefon zvonio malo poslije dva, u zutu sam, na velikogoričkoj cesti. Skrećem na „Edisonovu“ benzinsku pumpu, stajem pokraj stropa za provjeru ulja i daka u gumama, i javljam se. Ona kaže: gata u zutu. Čakovići mi je čuili za oca, ne znamem koja se sebe, nisam ju izgovorio barem



ni prepoznaem glas. Kao da se
samo, gnječi ga i pokušava ga
shvatiti šta znače Hitlerovi
slo? pitam ga, kao da je sve
suzati svu svoje zahvalnost. Za
otac se sad oporavi, govorim
komunikaciji svemir, telegrafike
otacem – dobro, onda zdravo, i
eto, čuli ste se, s vama je bio
otac tamo gdje odlaze, nakon
otac pravovrićka, kaže da imaju
Dobro je nečas umro. Primi
otacem da sam isti on. Dobio me
otacem, knjega su slava i položaj
otacem prebadao, govorilo se da
otacem ješko malik sredovječnom
otacem poznaju taj kult sličnosti, ili
otacem da dijete sliči svojim
otacem. Srećom, jer ako bih bio isti
otacem počinje naša cjeloživotna
otacem, nekoliko zajedničkih i
otacem, kao njegovo staračko tijelo
otacem kada nije retoničko i koje se
otacem do kraja svjestan, počinje
otacem od Turcima, nekoliko vrpkih
otacem postavi svakeza – dakle mačka nesadnog oca, ili oca čija je povijesna i biološka
otacem upitna – a zatim se pitame prenosi kao plućna kuga, od uzalaha do uzalaha, sve
otacem dok na kraju ne dovede do krvoprolića, većega ili manjeg, porodičnog ili nacionalnog,
otacem koje je varda i uvijek u nas nastajalo kao najprimitivniji oblik krize identiteta; da nije
otacem tog pitanja, mi u stvari ne bismo ni znali tko smo i šta smo, niti bismo znali da se u
otacem ovome našem, balkanskom i srednjoeuropskom svijetu, u ovoj tužnoj katoličkoj
otacem sukobljeni, na dišćem pravoslavnom i islamskom zapadu, ljudi dijele na one koji sliče
otacem na matere i one koji sliče na očeve. Stime da se na oca uvijek nedovoljno sliči. Ta se sliči

bojana888

Umro mi je otac. U četvrtak je zvonio telefon, javila se žena koju sam upoznao jednom davno, na književnoj večeri u Dubrovniku, rekla je da su ga jutros smjestili u bolnicu. Inače, ona je sestra očeve žene, koju nikada nisam sreo. Pitam šta mu je. Kaže: dijabetes, a tvrdi i da mu je koža puna melanoma, ali to mu nije dijagnosticirano. Osim toga, ima dekubitus. Kaže: popodne su idem u posjetu, negdje oko dva, pa bih vas nazvala, da razgovarate s njim. Jako je uznemiren zadnjih dana. Telefon zvoni malo poslije dva, u zutu sam, na velikozorišnoj cesti. Skrećem na „Tifonovu“ benzinsku pampu, stajem pokraj stroja za provjeru ulja i tlaka u gumama, i javljam se. Ona kaže: ovaj čovjek je tvoj otac, ne znam je li se sebe, nisam ju izgovorio barem



ni prepoznajem glas. Kao da se pokušava, gubeći ga i pokušava ga shvatiti, ali shvatio šta znače Hitlerovi i kako ih pitam ga, kao da je sve izraziti svu svoju zahvalnost. Za otca je sad oporaviti, govorim komunikacijski svemir, telegrafski kažem – dobro, onda zdravo, i eto, čuli ste se, s vama je bio oticao tamo gdje odlaze, nakon nekog pravorjeka, kaže da imaju otac. Dobro je noćas umro. Primi oterili da sam isti on. Dobio me doktor, kojega su slava i položaj sam prehodao, govorilo se da otac je nekako nekakav sredovječni otac, poznaju taj kult slavnosti, ili otacom da dijete sliči svojim otac. Srećom, jer ako bih bio isti otac, otac počinje naša cjeloživotna otac, nekoliko zajedničkih i otac, kao njegovo staračko tijelo otac kada nije retoričko i koje se otac do kraja izvjestan, počinju otac Turcima, nekoliko srpskih otac i Hrvatima seja ka bina, da nije njega, tog prvoga našeg pitanja, koje obično otac postavi svekra – dalje majka nesadenog oca, ili oca čija je povijesna i biološka otac uprima – a zatim se pitame prenosi kao plućna kuga, od uzdah do uzdah, sve dok na kraju ne dovede do krvoprolića, većega ili manjeg, porodičnog ili nacionalnog, koje je vazda i uvijek u nas nastajalo kao najprimitivniji oblik krize identiteta; da nije tog pitanja, mi u stvari ne bismo ni znali tko smo i šta smo, niti bismo znali da se u otac našem, balkanskom i srednjoeuropskom svijetu, u ovoj tužnoj katoličkoj vukojčini, na divijem pravoslavnom i islamskom zapadu, ljudi dijele na one koji sliče na matere i one koji sliče na očeve. S time da se na oca uvijek nedovoljno sliči. Ta se sliče

MILJENKO JERGOVIĆ

Otac

bojana888

Umro mi je otac.

U četvrtak je zvonio telefon, javila se žena koju sam upoznao jednom davno, na književnoj večeri u Dubrovniku, rekla je da su ga jutros smjestili u bolnicu.

Inače, ona je sestra očeve žene, koju nikada nisam sreo.

Pitam šta mu je. Kaže: dijabetes, a tvrdi i da mu je koža puna melanoma, ali to mu nije dijagnosticirano. Osim toga, ima dekubitus.

Kaže: popodne mu idem u posjetu, negdje oko dva, pa bih vas nazvala, da razgovarate s njim. Jako je uznemiren zadnjih dana.

Telefon zvonio malo poslije dva, u autu sam, na veliko-goričkoj cesti.

Skrećem na „Tifonovu” benzinsku pumpu, stajem pokraj stroja za provjeru ulja i tlaka u gumama, i javljam se.

Ona kaže: evo ti *tate*. Čudno mi je čuti tu riječ, ne vezujem je za sebe, nisam ju izgovorio barem trideset godina, otkako sam ušao u pubertet.

Jedva mu prepoznajem glas. Kao da se pretvorio u balon i kao da netko jako stoji na tom balonu, gnječi ga i pokušava ga probušiti.

Učinilo mi se da govori besmislice: Sad sam shvatio šta znače Hitlerovi koncentracijski logori, kaže, ovo je jedan od njih.

Kako si? pitam ga, kao da je sve normalno.

Kriv sam, kaže, nikada ti nisam mogao pokazati svu svoju zahvalnost.

Za šta?

Za tvoje pisanje. Za ispravnost.

Samo se ti čuvaj, moraš se sad oporaviti, govorim mu u nelagodi.

Zatim šutimo, između nas bruji telekomunikacijski svemir, *telegrafske žice bruje, kralj nam Petar poručuje* - pomislim, pa kažem - dobro, onda zdravo, i čuvaj se, moraš se oporavljati.

Zatim se javlja ona, kaže - eto, čuli ste se, s vama je bio mirniji - kao da njega nema tu, u sobi, ili kao da je već otišao tamo gdje odlaze, nakon što se dobro izmuče, starci za koje se, umjesto zemaljskog pravorijeka, kaže da imaju dekubitus.

U nedjelju ujutro, dočekala me je SMS poruka: *Dobro je noćas umro.*

Primi naše saučešće.

II

Nismo bili bliski, iako su mi oduvijek govorili da sam isti on. Dobio me je s navršenih trideset osam, već ugledni sarajevski doktor, kojega su slava i položaj rano postarali, ali već nakon dvanaestak mjeseci, čim sam prohodao, govorilo se da sličimo: glava, čelo, oči, izraz lica... Dječaćić, pa da bude toliko nalik sredovječnom čovjeku, to vjerojatno ima samo kod nas, na Zapadu ne poznaju taj kult sličnosti, ili neke vrste trajnoga sladostrasnog čuđenja pred činjenicom da dijete slični svojim roditeljima, ili barem jednom od njih.

Bio sam isti otac.

Srećom, jer ako bih bio isti majka, postavljalo bi se pitanje tko mi je otac.

Od tog pitanja počinje naša cjeloživotna potraga za identitetima, porodična i društvena povijest, nekoliko zajedničkih i odvojenih nacionalnih historija prorešetanih ratovima, kao njegovo staračko tijelo metastazama; od pitanja tko je djetetu otac, koje nikada nije retoričko i koje se postavlja i nakon što bi odgovor na njega trebao biti do kraja izvjestan, počinju narodnooslobodilačka borba, zajedno s pet stoljeća pod Turcima, nekoliko srpskih ustanaka i hrvatska seljačka buna; da nije njega, tog prvoga našeg pitanja, koje obično prva postavi svekrva - dakle majka nesuđenog oca, ili oca čija je povijesna i biološka uloga upitna - a zatim se pitanje prenosi kao plućna kuga, od uzdaha do uzdaha, sve dok na kraju ne dovede do krvoprolića, većega ili manjeg, porodičnog ili nacionalnog, koje je vazda i uvijek u nas nastajalo kao najprimitivniji oblik krize identiteta; da nije tog pitanja, mi u stvari ne bismo ni znali tko smo i šta smo, niti bismo znali da se u ovome našem, balkanskom i srednjoeuropskom svijetu, u ovoj tužnoj katoličkoj vukojebini, na divljem pravoslavnom i islamskom zapadu, ljudi dijele na one koji slične na matere i one koji slične na očeve.

S time da se na oca uvijek nedovoljno slični. Ta se sličnost cijeloga života mora dokazivati.

Krvna grupa A dominantna je nad krvnom grupom 0. Znači, vjerojatnije je da će dijete naslijediti od jednoga roditelja A, ako je drugi 0. Najstariji je to, i najprimitivniji medicinski način dokazivanja

očinstva. Ne daj Bože da se dijete rodi kao B, jer to znači da mu otac nije rođeni otac.

Iako je moja majka A, a otac je 0, ja sam, ipak, naslijedio njegovu Nulu.

Naslijedio sam sve njegove nezdrave sklonosti, karakterne mane i slabosti, neke socijalne talente, jedino za što sam ostao uskraćen, a čega je u njemu bilo obilato, jest talent za matematiku. Da mi ga je namro i u genima zaviještao, ne bih ovo pisao niti bih se bavio svojim identitetima.

Tada bi moj identitet proizlazio iz matematike, kao što su neki od njegovih identiteta proizlazili iz matematike. Bio je internist, hematolog, bavio se leukemijama i crtao mi, kao malome dječaku, sheme pomoću kojih mi je htio objasniti vrste i prirodu leukemija, a te su sheme, činilo mi se, bile načinjene od sušte matematike. Gripa se liječi vitaminom C, upala grla antibioticima, a leukemija, od svih bolesti najstrašnija, liječi se matematikom.

Donekle mi je to zvučalo utješno.

Specijalizirao je, nekad davno, u Varšavi, i mikrobiologiju, pa mi je, pod kraj srednje škole, premda je znao za moje jedinice iz matematike i fizike, i za višegodišnje, uzaludne instrukcije kod raznih profesora, predlagao da studiram mikrobiologiju, jer je u mikrobiologiji budućnost. U svemu drugom bio sam isti on, ali u onome što bi me izmijenilo i sa čime bih, pretpostavljam, danas mirno i anonimno živio u nekom Bostonu, Chicagu ili Torontu, i ne bih više znao za Srbe i Hrvate, sanjao bih na engleskom ili francuskom, a ne na ovom kljastom jeziku, koji također ima problema s identitetima, u tome me je moj otac uskratio. Mimo svoje krivnje, naravno.

Samo u toj stvari i nije bilo njegove krivnje. U svemu drugom bio mi je kriv. A kako sam isti on, kriveći njega, krivio sam sebe.

III

Otac i majka rastavili su se malo nakon moga rođenja.

Službeno su se, pred sudom, rastavili nekoliko godina kasnije. Tada je ona izbrisala njegovo prezime, koje je bila pridodala svome, nadajući se da bi tako mogla ući u još jedan život.

On se s rastavom dugo nije mirio. Jednom je tako, dolazeći nam u posjetu, vidio na našoj terasi saksiju s maćuhicama što ih je baka posadila.

Takve ćemo i mi imati u svome stanu - rekao je mojoj mami, a ona se zacrvenila od bijesa, ali nije ništa rekla.

Tada su već dugo bili rastavljeni.

U to vrijeme nas je posjećivao svakoga tjedna, obično petkom. Jednom mjesečno donosio je alimentaciju. Ispod stola bi brojao novce - što je baku silno nerviralo, govorila je da gospoda nikada ne broje novce ispod stola - potom bi ih stavljao u iskrzanu plavu kovertu.

U unutrašnjem džepu sakoa imao je cijeli bunt plavih koverata, za alimentaciju. I tu sam sklonost od njega naslijedio: džepovi su mi prepuni koječega, uglavnom stvari koje mi jednom zatrebaju, a onda ih nikada ne izbacim van.

Zatim bi plavu kovertu stavio na kredencu, ispod grčke vaze, jeftinog suvenira koji smo nekada od nekog dobili.

U tom ostavljanju alimentacije bilo je nečega istovremeno vrlo konspirativnog i vrlo administrativnog.

Tako je izgledao drugi moj važan identitet: dijete rastavljenih roditelja.

Nisam ga intenzivno osjećao, ali jest moja majka. Njoj je to bilo važno.

Ona je, zahvaljujući meni, bila samohrana majka. Tako bi se to reklo u ključu političke korektnosti našega socijalizma.

U tradicijskome ključu, ona je bila raspuštenica.

Naš društveni život je, gotovo u svim elementima, bio sačinjen od ta dva ključa - ili slikovitije rečeno - pomoću njih se svakodnevno otključavao. Naš je socijalizam, iako smo se hvalili njegovim *ljudskim likom*, pa smo govorili i da je *po mjeri čovjeka*, te ga i danas smatramo liberalnijim od svih drugih istočnoeuropskih socijalizama,

zapravo bio neki čudan spoj Kardeljevih *Pravaca razvoja socijalističkoga samoupravljanja* i epskih narodnih pjesama o Kraljeviću Marku i njegovim nevoljama s Turcima.

Dobro pamtim kako mi je, s pet-šest godina, zvučala riječ *raspuštenica*.

Raspuštena žena, kao što se za djecu o kojoj se nitko ne brine, niti ih tko odgaja i vaspitava, govorilo da su raspuštena, i da će na kraju završiti u *popravnom domu*, nakon što nekome praćkom izbiju oko ili nakon što obiju trafiku. Tako je i raspuštenica žena za popravna doma, pa kad netko za moju majku govori da je raspuštenica, on zapravo kaže istu stvar što i za nekoga klinca koji samo što nekome nije praćkom izbio oko.

Tako je epska riječ raspuštenica zvučala u vrijeme kada sam ju prvi puta čuo. (Ne spominjem to iz sentimentalnih razloga, da bih naslikao kako sam se osjećao kada sam prvi puta čuo da je moja majka raspuštenica, jer ti razlozi i ne postoje, osjećao sam se sasvim dobro, bilo mi je svejedno. Vraćam se djetinjem razumijevanju riječi zato što mi se danas čini kako je ono najbolje i najtačnije, pa ako za čime žalim, tada je to zauvijek izgubljeno, pobjeglo vrijeme kada sam na dječji način razumio riječi.) I naravno, tko god da je moju majku nazvao u ono vrijeme raspuštenicom, u primisli mu je bilo upravo ono značenje riječi koje se dječjim uhom tako tačno moglo čuti.

Ali nju to nije činilo nesretnom. Bila je *radni čovjek*, a biti ženski radni čovjek značilo je biti *mučenica*. Neka novozavjetna, koja je Isusu činila dobro, a svi su je smatrali kurvom.

Osim toga, bila je samohrana majka, što je u socijalističkome govoru, naravno više nego u društvenoj stratifikaciji, zvučalo neobično važno i pohvalno. Bila je to jedna od onih neformalnih uloga kakve su često bile probitačnije i od formaliziranog društvenog položaja. Samohrana majka skoro da je smatrana ženom budućnosti, pa je nesamohranim majkama moglo biti već pomalo neugodno, jer one kao da su bile nedovoljno majke i nedovoljno socijalističke, kao što su, recimo, radni ljudi i građani koji nisu bili rudari ili *radnici u neposrednoj proizvodnji*, bili nekako nedostojni puta u komunizam.

To nikako ne znači da su u socijalizmu samohrane majke na bilo koji način bile povlaštene - taman posla, one su, ipak, bile

raspuštenice, dakle starozavjetne kurve - niti su povlašteni bili rudari i radnici. Njihova je uloga bila mitska i legendarna, recimo kao uloga siromaha u *Bibliji* i u društvenim zajednicama koje se na tu knjigu pozivahu kao mi na Marxa: siromasi će u Kraljevstvo Nebesko, kao što će i samohrane majke i rudari u komunizam. Ostali će svoj zemni život odživjeti u grijehu, sretni i zadovoljni, i nadasve ideološki ispravni, u nadi i vjeri da će na drugome svijetu rudarima i raspuštenicama biti bolje nego njima.

U našem je socijalizmu postojala neka vrsta tihog kulta bračnih rastava.

Bio je to izraz zajamčene građanske slobode, po kojoj se naše društvo, *najpravednije od svih*, razlikovalo od buržoaskih društava, koja su se držala crkvenoga pravila po kojemu se jednom ustanovljena veza muškarca i žene mogla razvrgnuti samo u ekstremnim okolnostima kakva je, primjerice, erekтивna disfunkcija.

Rastavljajući se, parovi su u socijalizmu činili nešto društveno korisno, prkosili su tradiciji i konzumirali slobodu. Naravno, potreba za tom slobodom stizala je kao posljedica manje ili veće privatne nevolje, nesklada i nesreće, ali to se već nije ticalo društvene zajednice.

Nije se ticalo ni mene kao djeteta rastavljenih roditelja.

Nikada o njihovoj rastavi nisam razmišljao kao o nevolji ili nesreći.

Vjerojatno i zato što mi je već kao sasvim malome dječaku na živce išlo to majčino busanje u prsa - samohrana majka. S dječjom okrutnošću, od koje veće okrutnosti do Pol Potove i nema, sudio sam da joj je do rastave bilo tako jako stalo, i da je odbacila očevo i moje prezime samo da bi mogla biti samohrana majka.

IV

Otac je rođen 1928. u Sarajevu.

Njegova majka, Stefanija Jergović, imala je pet sestara i brata, dvije godine mlađeg od moga oca. Njihov otac Marko Jergović, po zanimanju poštara, u Sarajevo se doselio iz Ličkoga Lešća. Bio je strastven kockar. Cijelu bi plaću utukao na barbutu, kartama i lutriji, pa se često do sljedeće plaće gladovalo. Bili su puka sirotinja, u gradu u kojem nisu imali rođaka koji bi ih barem nahranili.

A onda se dogodi čudo da Marko Jergović dobije na lutnji.

Bio je to najveći lutrijski dobitak u povijesti Sarajeva, najveći u dotadašnjoj, istina kratkoj, povijesti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. O

tome su pisale sve novine, pradjed Marko davao je izjave, njegova slava širila se do Zagreba i Beograda. Godinama nakon rata, čak i tokom sedamdesetih, u vrijeme moga djetinjstva, živo je bilo gradsko sećanje na poštara Marka koji je stekao bogatstvo na lutriji.

Za dio tih novaca kupio je dvije kuće. Znam da je jedna bila pod Bistrikom.

Nekoliko narednih mjeseci, možda i čitavu godinu, dobro se i bogato živjelo u kući Jergovića.

Moja baba Štefanija, mala djevojčica, poželjela je klavir. Otac je kupio klavir, premda djevojčica nije bila muzikalna.

Marko Jergović ubrzo je prokockao sav preostali novac, pa jednu za drugom i obje kuće.

Ponovo su bili sirotinja, ali sada ona još gora, ojađena gubitkom, ali i živim saznanjem kako je to imati, kako je biti bogat, cijenjen i ugledan.

Možda umišljam, ali mi se čini da je moju babu Štefaniju upravo to saznanje doživotno prozilo, te da je kockarska sklonost pradjeda Marka, skupa s tim nesretnim dobitkom na lutriji, bila važna u životnome formiranju moga oca, te da je odredila njegovu, a dijelom i moju sudbinu.

Nekoliko godina pred rat jedna je sestra pobjegla od kuće, da se uda za visokoga poštanskog činovnika, solunskoga borca i nositelja Karađorđeve zvezde drugoga reda Budimira Dimitrijevića. Zvala se

Melanija, a ja sam ju kao dječak zvao teta Mila. Od cijele očeve porodice najbliži sam bio s tetom Milom i čika Budom.

Ostatak obitelji bio je užasnut Melanijim bijegom, ali još više time što se udala za Srbina. Dugo godina, uključujući i Drugi svjetski rat, nisu htjeli znati za nju i njezinog muža.

Bili su ogorčeni katolici.

Nešto od te njihove jergovićevske ogorčenosti sam, čini mi se, naslijedio, pa je često uzalud pokušavam gušiti.

To je ona ljudska sklonost, ispunjena olovnim samosažaljenjem, da se svaka stvar, svaki vedar i svijetao životni trenutak, zagorča uvjerenjem kako ti netko čini nepravdu, kako nisi nagrađen po svojim zaslugama i kako, sve u svemu, jadnijega i nesretnijeg od sebe okolo i ne vidiš. Tako se kvari vlastiti život, zamara se i ojađuje bližnje; tako se ostaje sam, jer je s ogorčenima teško živjeti. To ja o sebi znam, i to je također moj identitet.

Pritom, moja ogorčenost nema ideološkog koda, ili mi se samo čini da ga nema, dok je njihova bila kršćanska i katolička, te se nužno ticala nebeske, a ne samo zemne nepravde, i lako je utjehu i ostvarenje nalazila u šovinizmu.

Napokon, bile su to dvadesete i tridesete godine, u orijentalnom Sarajevu, na samome rubu rimskoga kršćanstva, mjestu vrlo živih i krvavih antagonizama, ali i žive pučke i crkvene dogme o tome kako su Židovi razapeli Isukrsta, dok su pravoslavci općenito raskolnici, šizmatici i neznabošci.

Moj siroti pradjed, tvrdi Ličanin, koji je na kocki izgubio sreću svoje obitelji, nije mogao zbog toga biti ogorčen na sebe, nego je bio ogorčen na Židove i pravoslavce. Prvi su udarili na Sina Božjega, a drugi su mu oteli kćer, pa zar tu stvar nije savršeno jasna?

V

Baba Štefanija voljela je sarajevskog prosvjetitelja, suvlasnika privatne škole u kojoj se, između ostalog, podučavalo i o budizmu, uvjerenog da će masovno opismenjavanje usrećiti svijet. Zvao se Gjorgjo Vidović, a zajedno s bratom Miljenkom, bio je jedna od međuratnih sarajevskih legendi, dobra prilika za curu iz sirotinjske kuće.

Ali Gjorgjo očito nije volio Štefaniju. Kao u kakvom socijalnom igrokazu za neuku publiku, na brzinu ju je iskoristio, napravio joj dijete i pobjegao iz njezina života.

Sarajevo je malen i uzak grad, stiješnjen između brda, pa se oduvijek čini da svatko svakoga zna i da se ljudi svakodnevno sreću. Ali do kraja života, a umro je u vrlo dubokoj starosti, sredinom šezdesetih, djedu Gjorgju uspijevalo je da više ne sretne ni Štefaniju, ni njezinoga sina, moga oca Dobroslava.

Kad mislim o tome, biva mi ga žao.

Ali ne moga oca, koji je odrastao bez oca, nego djeda koji je morao paziti kojim se ulicama i u koja doba kreće. Osjećam njegovu živu muku što je Sarajevo tako uzak grad.

VI

Ojađena i prevarena, baba Štefanija je s početkom rata dočekala bolja i pravednija vremena.

Velika vjernica i župna aktivistica, pritom žarka Hrvatica, koja je većinu svojih životnih poniženja uspijevala udjenuti u priču o kraljevini vlaških kravara i svinjara Karađorđevića te se tako tješiti, morala je biti oduševljena kada se u posljednja dva tjedna aprila 1941, na katolički Uskrs vaspostavljena Nezavisna Država Hrvatska proširila na Sarajevo i dalje, na istočnu Bosnu.

Bio je to, pretpostavljam, vrhunac njezina života, onaj trenutak koji se većini ljudi i ne dogodi, kada se čovjek, istina nakratko, nađe usred Pepeljugine čarolije, u kojoj bundeve postaju kočije, a miševi konji bijelci.

O tim travanjskim tjednima 1941. često razmišljam, još od ranih srednjoškolskih godina, kada sam čitao sve što se u knjižarama moglo naći o Anti Paveliću i njegovoj državi. Kako se tih dana osjećala baba Štefanija, što je radila, s kime je razgovarala, gdje se kretala? Što je govorila dok je, još prije ulaska njemačke vojske i dolaska ustaša u grad, gradska halaša, uglavnom -

strašne li ironije - Cigančad s Gorice, provaljivala i pljačkala jevrejski templ? Je li stajala tu i gledala ih? Gdje je bila dok su po čaršiji razbijani izlozi srpskih dućana? Je li bacila kamen?

Odgovornost za holokaust dio je društvene, dakle kolektivne odgovornosti.

Odgovornost za genocid počinjen u NDH nad Srbima, Jevrejima i Romima, također je dio društvene, kolektivne odgovornosti. Odgovorni su oni koji su tog časa bili Hrvati, njihova djeca, unuci i praunuci, svi i uvijek, bez obzira na to jesu li bili fašisti ili antifašisti, pa čak bez obzira na to jesu li njihovi bližnji ubijeni zajedno sa Srbima, Jevrejima i Romima.

Na suprotnoj strani od društvene i kolektivne odgovornosti nije kolektivna nedužnost. Na suprotnoj je strani neodgovornost.

Ali osim kolektivne odgovornosti postoji i ono drugo, ono što je dio naših obiteljskih povijesti i sentimentata, kućnih priča i legendi, postoji ono od čega je, dijelom, načinima ruka koja ovo piše i glava koja ovo misli. Pa iako se zlo, ili sklonost zlu, ne prenosi genima - premda ja,

recimo, jesam naslijedio neprestanu ogorčenost svoje babe Štefanije - postoji veza, živa i krvava, između nas dvoje.

Kao što sam naslijedio progeniju donje čeljusti, koju su zatim godinama popravljali sarajevski ortodonti, tako sam naslijedio i nešto što je, barem posredno, u dalekoj intenciji, fiziološkome poremećaju ili mentalnoj zadatosti, djelovalo na moju babu Štefaniju da se raduje rušenju jevrejskoga hrama.

U tom je smislu moja odgovornost drukčija. Ona je intimnija.

Štefanija Jergović aktivno se uključila u ustaški pokret, kroz ženska i omladinska društva. Bila je sasvim u skladu s modom svoga vremena, ideološkom i svakom drugom, pa kada se, recimo, među boljestojećim sarajevskim gospođama iz Zagreba proširio običaj koji je, opet, ranije bio uvezen iz Njemačke, od nacističke partijske elite, da se usvajaju djeca koja su u četničkim klanjima, partizanskim odmazdama ili savezničkim bombardiranjima ostala bez roditelja, Štefanija je, bez obzira na to što je i dalje bila prilično siromašna, usvojila jednu djevojčicu.

Nije to učinila zato što je bila dobra srca, nego zato što se očajnički trudila postati dio društvenoga sloja i klase kojoj je nakratko pripadala kada joj je otac dobio na lutriji, a možda i kada je obljubila bonvivana Gjorgja.

Misleći o njoj, vazda sam mislio o sebi.

Ona je, u negativnom smislu, utjecala na oblik i vrstu moje društvene i klasne svijesti, na nelagodu koju uvijek osjećam kada se nalazim u boljem društvu, recimo na otvaranjima izložbi i premijerama, ili kada mi se osobno iskazuje neko ceremonijalno poštovanje, te s druge strane, na vedrinu i unutarnji mir koji me obuzmu s jednostavnim, socijalno deklasiranim ljudima.

No, istovremeno, misleći svih ovih godina o njoj, toliko sam se uživljavao u njezinu ulogu, pokušavao osjećati njezinim srcem i misliti njezinom glavom, da se danas, pred neispisanom bjelinom kompjuterskoga ekrana, mogu unijeti u uloge ustaše, zlosretnoga hrvatskog malograđanina koji će već u sljedećoj epizodi pristati da se u njegovo ime ubija, pa i samog pokrovitelja svih zločina Maksa Luburića, i u tim ulogama kroz tekst i priču dugo živjeti, nalazeći im dramaturška opravdanja, psihološka i emocionalna objašnjenja, a da mi ta ista stvar, formiranje književnoga lika i život u njemu, idu puno

teže, nesigurnije i neizvjesnije, kada pokušavam misliti i osjećati kroz perspektivu ustaške žrtve, ili naprosto nekoga običnog i očajnog sarajevskog antifašista iz 1941.

To, kao i moje rano interesovanje za iščitavanje svega što ima veze s NDH, zasluga je babe Štefanije.

VII

Moga oca, sedamnaestogodišnjega gimnazijalca, početkom aprila 1945.

pokupila je na ulici, dok se vraćao iz škole, neka partizanska jedinica.

Mobilizirali su ga, strpali u stočni vagon, pa u kamion, i poslali na Karlovac, gdje se u jednoj krvavoj i bezglavoj bici, sličnoj onoj poznatijoj koja se ranijih mjeseci vodila na Sremskome frontu, probijala posljednja linija obrane NDH, znamenita u ustaškoj propagandi kao Zvonimirova crta.

Otac mi nikada nije o tome pričao.

Zapravo, s ocem nikada nisam razgovarao o njegovome životu.

Sve što znam ispričali su mi drugi. On se na svako pitanje smješкао, grlio me dok mi ne popucaju rebra, šakom mi stiskao nadlakticu, tako da sam danima imao modrice pa bi majka i nona mislile da sam se tukao u školi. Do kraja života bio je fizički puno jači od mene. Jednom je u lunaparku, da se napravi važan pred majkom, udario čekićem po onoj spravi za mjerenje snage, zvonilo je zvono, svijetlila je šarena reklama, trube su svirale tuš, u ruke mi je sinula kiša mentol bombona, kao nagrada najjačem čovjeku na svijetu, bilo ih je četiri-pet kila, nisam ih htio ni sa kim dijeliti, bili su to bomboni moga oca, trajali su dugo, dok se nakon godinu-dvije nisu ulijepili, pa su na moj užas i uprkos silnom plaču morali biti bačeni u smeće. Jedan je, ipak, ostao zalijepljen za dno ladice. Njega sam čuvao sve do rata, a poslije više ne znam što se dogodilo s njim.

Tu je svoju srdačnu snagu otac koristio protiv svih mojih pitanja koja bi se ticala njegovog života.

Rado je, međutim, odgovarao na sva druga pitanja: kako se prave djeca, kako se dobiva rak, šta je to abortus, šta su to pederi - muškarci koji umjesto žena vole druge muškarce, odgovorio je, a mogu li ja biti peder, pitao sam dalje.

U vrijeme kada sam postavljao takva pitanja mogao sam imati pet ili šest godina. Bio je sretan što ga ne pitam ono drugo, pa je s viškom entuzijazma, zanemarujući moj uzrast, govorio o onome o čemu u našoj civilizaciji roditelji ne razgovaraju s predškolskom djecom.

Ne znam što se s njime događalo nakon što je probijena Zvonimirova crta, je li bio u jednoj od onih jedinica koje su *bandu* tjerale preko Slovenije, sve do Austrije? Moguće je da jest, koliko god da sam, naslijepo, po bibliotekama i spomenicama partizanskih jedinica pretraživao očev ratni put, nadajući se da ću jednom negdje pronaći njegovo ime ili fotografiju, sve je vodilo prema Sloveniji i Austriji, tamo gdje se zarobljavalo, a zatim zarobljenike strijeljalo po nekim šumama i jarugama, tokom katinskoga zločina naših partizana, koji će u novoj hrvatskoj historiografiji narasti do mitskih razmjera - partizani su tada pobili i poklali cijeli jedan hrvatski narod koji, čini se, nije ništa manji od hrvatskoga naroda koji je ostao živ.

Prvi puta sam na priču o Bleiburgu i Križnome putu, i poslijeratnim masovnim partizanskim likvidacijama narodnih neprijatelja, ustaša, domobrana, belogardejaca, četnika... slučajno nabasao u sarajevskoj Vijećnici, narodnoj i univerzitetskoj biblioteci, gdje sam po internome knjiškom i časopisnom fondu proučavao lik i djelo Ante Pavelića. Bilo je ljeto 1983, imao sam sedamnaest godina, moji su općenito bili zadovoljni ranim znanstvenim i knjiškim interesovanjima svoga đaka, preko veze su mi sredili da mogu njuškati po biblioteci, dramatično pogrešno uvjereni kako od toga ne može biti nikakvog zla, jer je bolje da čitam, nego da pijem ili se, nedajbože, drogiram.

Nije lako opisati kako se u tim prvim posttitovskim i prilično liberalnim, ali ipak socijalističkim godinama, osjećao jedan ideološki nevin i čist omladinac, kada je naišao na priču o tome da su partizani ubijali razoružane ljude.

Laže neprijatelj, to je jasno, ali ta njegova laž pada na želudac kao da si stećak progutao, ne možeš ga danima i mjesecima probaviti, a ne smiješ ni sa kim o tome razgovarati, jer si uvjeren, možda i sasvim ispravno, da bi završio u zatvoru čim bi netko saznao da si, pa makar i u biblioteci, čitao neprijateljske laži.

Je li otac bio tamo, u Sloveniji i Austriji 1945?

Odmah mi je i to na um palo. Karlovac je blizu. Oslobađajući zemlju, glavnina jedinica kretala se upravo tim pravcima. Općenito, je li moj otac nekoga ubio? Vjerojatno jest, ratovalo se.

Imao je sedamnaest godina, i sve petice u školi, onoj istoj Prvoj gimnaziji koju sam i sam pohađao, istina s puno manje uspjeha.

Vjerojatno su ga negdje sklonili nakon Karlovca, njega i njegove vršnjake, u neku napuštenu kasarnu ili tko zna gdje.

Znam samo da je demobiliziran krajem ljeta.

Do Sarajeva je stigao poluživ, bolestan od pjegavog tifusa.

Baba Štefanija jedva ga je pustila u kuću, jer je otišao s partizanima da ubija Hrvate. Ležao je u postelji i buncao, a ona mu je govorila neka crkne. Kao u narodnoj epici - detalj posve neupotrebljiv u literaturi i nevjerojatan u životu -

nije mu htjela pružiti čašu vode, a on je bio neprestano žedan.

U tom času dvije su Štefanijine sestre već bile u izbjegličkome logoru u Italiji, odakle će, naravno uz pomoć nekog svećenika, emigrirati u Argentinu.

Treća je sestra, Paulina Slavka, bila u samostanu u Sarajevu, kao časna sestra.

Četvrta je bila domaćica, a petoj, teti Mili, došla je sloboda, jer se više nije morala plašiti kad će doći ustaše i odvesti čika Budu u neki od svojih jasenovaca.

Štefanija i tri njezine sestre nikada neće prežaliti NDH. Četvrta, Paulina Slavka, vjerovala je u Boga i pokušavala ih štititi od njihovih karaktera, a peta, Mila, NDH će pamtiti kao spoj društvenoga i intimnoga zla.

Kao i mnogim drugima u njihovoj generaciji, NDH je bila porodična činjenica, a ne samo država. Način na koji su s Pavelićem i njegovim djelom te žene bile intimizirane razlikovao se od onoga što je postojalo kao društveni i obiteljsko-društveni model u nacističkoj Njemačkoj. Ima u tome i ponešto od naših južnjačkih, balkanskih mentaliteta: dok su Nijemci emocionalno distanciran svijet, mi smo u svojim identifikacijama i bliskostima vrela i agresivni. Za razliku od Njemačke, u kojoj je zločin bio organiziran na savršeno kontroliranom i birokratiziranom industrijskom principu, u NDH zločin je bio manufakturnog karaktera. To je razlog zašto žrtava nije bilo više, ili čak zašto ih je po maksimalistički postavljenim kriterijima poslijeratne jugoslavenske propagande bilo nedovoljno, pa u Jasenovcu nije pobijeno sedamsto tisuća ljudi, kako smo sedamdesetih u Sarajevu učili iz udžbenika povijesti za osmi razred, nego oko stotinu tisuća ljudi, dakle, demonskom matematikom izrečeno, čak sedam puta manje.

Manufaktorni karakter ustaških radionica smrti s jedne ih strane čini manje monstruoznima od nacističkih, jer je, naprosto, likvidirano razmjerno manje ljudi, ali s druge strane, svaka je manufaktura osobnija i intimnija od industrije, svaka je manufaktura ručni rad, u koji su uneseni emocije pojedinca, njegova znanja i stremljenja, te njegova inicijativnost, koja vazda nadilazi ono što sustav proizvodnje od njega traži i očekuje.

Samim tim, ustaški je zločin počinitelju bliži i u počinjenju osobniji od nacističkoga.

Kao što su i oni koji su zločin samo promatrali, ili su bili dobri i poštteni, obični građani, u NDH bili prisutniji nego u nacističkoj Njemačkoj. Auschwitz je bio tajno mjesto, za koje ljudi u Berlinu ili Munchenu doista nisu znali (Nijemci su samo znali da im susjedi netragom nestaju, morali su znati i da nestanak može značiti samo smrt, ali za razliku od Hrvata, oni o mjestima na kojima su umirali njihovi susjedi uglavnom nisu znali ništa), dok je Jasenovac bio javan, za njega su znali svi.

Možda je i u toj manufakturnoj, intimizirajućoj prirodi ustaškoga zločina razlog zbog kojega, šezdeset pet godina kasnije, Hrvati tako teško i mrzovoljno, uz silne primjedbe i protuoptužbe, prihvaćaju razgovor o svome ličnom, originalnom i lokalnom holokaustu i genocidu.

Uvijek im je u toj stvari drugi kriv: jesu li to Nijemci, koji su, po njihovome, donijeli nacizam u Hrvatsku, kao Amerikanci coca colu, a Hrvati, zlosretnici, nisu imali nikakva izbora, nego da coca colu piju i nacizam primjenjuju; ili su krivi, možda, Englezi, koji su 1945, negdje u Austriji, na Blajburškome polju Hrvate izdali i prevarili, te ih zatim nabijedili za nacizam, i onda preko svojih obavještajnih službi desetljećima, sve do današnjega dana, širili laž o zločinima ustaške države i lokalnoga hrvatskog nacizma, kojeg, kao ni takve, zločinačke države, znamo to mi, nije ni bilo, nego su se Hrvati tokom cijeloga Drugog svjetskog rata samo molili Bogu i, na čelu s blaženim Alojzijem Stepincem, spašavali Židove, premda se, zapravo, ne zna od čega su ih, od koje to nepoznate pogibelji, morali spašavati; ili su krivi komunisti, Srbi, Jugoslaveni i razne posrbice, koji stvari naprosto preuveličavaju ili promatraju izvan vremena i povijesnog konteksta, pa tako ono što se dogodilo prije skoro

sedamdeset godina prikazuju i pokazuju kao da se dogodilo jučer, i kao da ova generacija Hrvata može biti odgovorna za nešto što su činile - a možda i nisu činile - prethodne, djedovske i pradjedovske generacije.

U svakom slučaju, teško je naći odrasloga, emocionalno normalno razvijenog i mentalno pribranog Hrvata, koji bi ovoga trenutka, u zimu 2010, u danima kada mi je umirao otac, i malo nakon što je njegov grob prvi puta prekrio snijeg, vjerojatno posljednji prije dolaska proljeća, bio spreman do kraja, i do posljednjih konsekvenci, razgovarati o specifičnome, manufakturnom hrvatskom nacifašizmu, a da nijednom ne sjećne priču s nekim - ali koji će je, zatim, preusmjeriti prema drugim malim narodima i njihovim fašizmima, prema našim susjedima, a pogotovo prema Srbima, koji su, kao i mi, jadni, nesretni i primitivni, pa su zato tako lako i prihvatili modu iz Njemačke.

VIII

Otac nije umro od pjegavog tifusa.

Ostao je živ, a majci je oprostio. Zapravo, nije joj oprostio, nego se ni tada a ni kasnije nije doveo u emocionalno stanje iz kojega bi joj imao što praštati. Tada, i uvijek, ona je bila u pravu. Ne znam kako je do toga došao, šta je osjećao, čega se plašio, nisam mogao s njime o tome razgovarati, a s kime god da sam pokušavao, bilo s onima koji su ga znali ili s onima koji općenito nešto znaju o bezuvjetnoj ljubavi ili emocionalnoj ovisnosti, već nakon druge-treće rečenice spopadali bi me nekom pedagoškom mudročću, psihijatrijskom uzrečicom ili nehotičnom sentencom Paula Coelhoa, iz čega bih zaključivao da odgovora nema i ne može ga biti.

Da nije bio toliko jači od mene ili da me nije grlio čim bih ga nešto pitao, vjerojatno bih znao barem kakav je osjećaj tifusara kojega rođena mater optužuje za ideološko zastranjenje, a on joj ne zamjeri.

Nije me se ova epizoda emocionalno ticala.

Pričam ju kao da se dogodila tuđemu ocu. Ona je književna i dramaturška zagonetka, literarni sudoku, ništa više od toga. Kad god bih ju pokušavao pretvoriti u fiktionalni tekst, nalazio bih se pred nerješivim problemom.

Kako tu stvar napisati da ne djeluje patetično na način ranih socrealističkih poslijeratnih proza?

Na kraju, kako ju napisati a da ne zvuči lažno?

U našem književnom iskustvu - a ne postoji nikakvo drugo iskustvo unutar neke kulture i jezika - nema narativnog obrasca, nema epskog deseterca, koji bi mogao podnijeti ovakav oblik majčinskoga zlostavljanja i familijarizacije revolucionarne ideologije.

Bivalo je da brat ubije brata, štoviše, na tome je u nas uvelike i zasnovan pojam bratstva: da nije Kaina koji ubija Abela, skoro da se ne bi ni znalo čemu braća služe.

Svaki je naš rat u posljednjih pet stoljeća bio *bratoubilački*.

Bratoubilaštvo predstavlja tragični aspekt ratovanja općenito. Da nije toga, naši ratovi bili bi - da se poslužimo jezikom astrologa - isključivo pozitivno aspektirani. Iz njih bi izlazili isključivo kao žrtve i mučenici, a ne i kao bratoubojice.

Ali na tom se naše iskustvo, književno i historijsko, i zaustavlja. Scena majke koja polumrtvoga sina optužuje za izdaju Boga i domovine nije moguća.

I nije shvatljiva. Tako ni moj otac svojoj majci nije mogao zamjeriti ono što je nezamislivo i nemoguće unutar društvene zajednice i kulture kojima je pripadao. Ništa što se ne može zamisliti, ne može se ni dogoditi.

Često sam gledajući one preduge Bergmanove filmove, recimo *Personu* ili *Šutnju*, žalio što nemam tu vrstu talenta, ili što nisam genijalni metafizički mistifikator poput Bergmana, jer bih tada, mislio sam, znao priču o tifusu pretvoriti u zamornu i potresnu kazališnu dramu, u kojoj bi postojala samo dva lika, majka i sin, i koja se ne bi mogla završiti, niti bi gledatelji mogli izaći van iz teatra, dok se, poput posuvraćene rukavice, ne otkriju motivi oba lika: nje koja njega, polumrtvog dječaka u ognjici, optužuje za nacionalnu izdaju i komunizam, i njega koji joj to nije u stanju ni zamjeriti.

Žao mi je što nisam Bergman. U Stockholmu sam jedne zime vidio divlje patke kako plivaju između poslovnih zgrada.

Nije me se, kažem, ova epizoda nikada osobno ticala tako da bih zbog nje osjećao sram, da bih se zbog nje crvenio ili birao društvo u kojem ću je ispričati.

Naravno, nisam je pričao, jer sam znao da bi to njega moglo povrijediti.

Ali da sam je umio pretvoriti u neku priču ili roman, rado bih to učinio, iako sam znao da bi on u literarnom tekstu prepoznao svoj život. I da bi ga prepoznali drugi, svi kojima je znana epizoda s tifusom.

To je bila mjera moje literarne slobode i intimne okrutnosti prema ocu: pisao sam stvari iz njegovoga života, ono što ga se moglo ticati, ili što je bilo prepoznatljiv dio životnoga iskustva i karaktera, pretapajući sve to u neku drugu, izmišljenu ili tuđu priču, u neki život koji više nije bio njegov, pa sam tako komunicirao s njim, razgovarao i postavljao mu pitanja, ali puno češće obračunavao sam se s njim, govoreći mu, u tim poluizmišljenim pričama, da je slabić i nikogović, i da mi nije pružio priliku da budem nikome sin.

Otac bi knjigu pročitao, pa bi mi telefonirao i hvalio me.

Govorio je što su mu sve drugi rekli o mojoj novoj knjizi, što je o njoj pročitao u novinama ili čuo na televiziji, i nikada nije izrekao nijednu stvarnu zamjerku. Ako bi nešto i zamjerio, bile su to primjedbe stilske naravi. Neki dio činio mu se malo razvučenim. Ili je neki lik bio suvišan.

Sjećam se, nedavno mi je tako rekao da bih se trebao poduhvatiti Srebrenice. Velika je to tema, rekao je, a nitko je od *njih* ne može napisati. Piši o Srebrenici dok imaš snage, o ovom *drugom* ćeš i poslije moći.

Nije me se njegov tifus osobno ticao, ali je na mene formativno djelovao.

Na njega nije, on je ostao isti.

Za priču sam čuo nekoliko godina pred rat. Bila je to za mene važna porodično-ustaška memorabilija. Jedan od povoda za odgovornost. Ustaše u mome životu bili su vazda s ove strane kućnoga praga. Njih nisam mogao istjerati van, niti reći da nisam zainteresiran i zatvoriti vrata, kao ispred onih putujućih trgovaca čarobnim mikserima i preparatima protiv starenja.

IX

Na dan 28. prosinca 1945. u Sarajevu je, pred Vojnim sudom Šeste armije, okončan proces velečasnom Ivanu Čondriću i fra Franji Šlafhauzeru, te još dvadesetero građana, svećenika, časnih sestara i običnoga svijeta, redom katolika, optuženih za pokušaj rušenja vlasti i za pomaganje ilegalnih grupa, ustaša - koji su se nakon rata u pučkome govoru prezvali u križare - što su se još uvijek skrivali po bosanskim šumama.

Suđenje je tempirano baš pred katolički Božić, a rođaci i prijatelji uhapšenika šaputali su po gradu da im se sudi zato što su pjevali „Rajska Djevo, kraljice Hrvata” ili „Do nebesa nek se ori”.

Golema je bila njihova povrijeđenost.

I još je veći bio njihov strah.

Suđenje je bilo javno, ali se, naravno, dobro kontroliralo tko u sudnicu ulazi i tko iz nje izlazi.

Samo nazočenje ovakvim procesima, čak i ako bi se radilo o rodbini, u to se vrijeme smatralo oblikom kontrarevolucionarnoga i neprijateljskog samorazotkrivanja.

Tu je vrstu revolucionarne opresije u nas najbolje opisao, istina kroz alegoriju, Meša Selimović u romanu *Derviš i smrt*. Raspitujući se za sudbinu utamničenoga brata Haruna, derviš Ahmed Nurudin čini najteži prekršaj prema državi i društvenome poretku.

U jednom je trenutku tužitelj upitao fra Franju Šlafhauzera što misli o Poglavniku.

Fra Franjo imao je dvadeset šest godina, rođen u Donjim Čevljanovićima, u željezničarskoj, kuferaškoj obitelji, službovao je kao kapelan u Zenici.

Završio je slavnu francusku gimnaziju u Visokom, a Bogosloviju u Sarajevu. U

trenutku uhićenja jedva da je imao dvije godine svećeničkog službovanja.

Na tužiteljevo pitanje odgovorio je posve mirno, bez emocionalne ustreptalosti:

„Ante Pavelić je bio dobar čovjek. Dok se god hrvatska vlast ne vrati u Bosnu i do rijeke Drine, neće biti mira u ovim krajevima.”

Fra Franjo Šlafhauzer i velečasni Ivan Čondrić osuđeni su na smrt i strijeljani.

Po sarajevskim i zeničkim crkvama pričalo se da su im nudili pomilovanje, samo da napuste svećeništvo i da se ožene. Ali njih dvojica to nisu prihvatili.

Ljudi su u takve stvari vjerovali. Čudan je, i neopisan, taj poraženi katolički underground. A zajednička nam je ta epska čežnja za herojskim samožrtvovanjem, u kojem je princip važniji od žive glave.

Među osuđenima, ali na samome dnu liste, našli su se Marija Jergović, koja je dobila petnaest mjeseci lišenja slobode, s prinudnim radom, te Štefanija Jergović, šest mjeseci, s prinudnim radom.

X

Oca su rasporedili da studira agronomiju, i bio je očajan.

Pisao je molbe, pozivao se na odličan uspjeh u školi i na besprijekorne vojne karakteristike, i na kraju su mu dopustili da studira medicinu.

Tada, u tih nekoliko mjeseci koliko je trajala njegova borba za životni poziv, moj se otac po prvi put suprotstavio životnim okolnostima i učinio nešto na što se netko drugi, možda, i ne bi odvažio.

Ili će studirati medicinu, ili neće studirati ništa, nego će raditi kao fizički radnik.

Iako mu je majka tada bila u zeničkome zatvoru, što je, naravno, ulazilo u njegove karakteristike i postavljalo mu socijalna ograničenja, on se suprotstavio sustavu.

Nikada više nije učinio ništa tome slično.

Bio je oportunist, premda iz oportunizma nije činio zlo. Osim onima koji su mu bili najbliži.

U toj jednoj jedinoj pobuni u životu bio je sličan Ahmedu Nurudinu.

S

tom razlikom što je njegova pobuna, začudo, bila uspješna.

Postao je član Partije, i do kraja je ostao njezin pasivni član. Nikada nije biran na položaje, niti je za tim pokazivao ikakvog interesovanja.

Zanimalo ga je da bude liječnik.

Nakon što mu je majka izašla iz zatvora, živio je s njom i s onom usvojenom djevojčicom, koju će smatrati sestrom - ali ne baš sasvim - u jednoj staroj, sirotinjskoj austrougarskoj zgradi, pri vrhu Nemanjine čikme, u nečemu što bi se, uvjetno, moglo nazvati garsonijerom.

Bila je to soba srednje veličine, pregrađena zastorom iza kojeg je improvizirana kuhinja. Zahod i kupaonica bili su zajednički za čitav kat i nalazili su se u dnu hodnika.

Polu sobe zauzimao je klavir, onaj što ga je poštar Marko Jergović, kada je dobio na lutriji, kupio svojoj nemuzikalnoj kćeri.

Ispod tog klavira i po njegovome zrcalno-crnom furniru moja će baba Štefanija ranih sedamdesetih slagati tegle sa zimnicom.

Slatko od ruža stajalo je u prozoru, na suncu, povezanu celofanom i gumicom, sve dok se dovoljno ne ušećeri.

Živo se tog mjesta sjećam.

Imao sam četiri godine kada sam prvi i posljednji put, s tatom, mamom i nonom bio tamo.

Baba Stefanija rekla je: Dođi *teti!*

A ja, što ću, došao sam.

Iako sam bio isti otac, isti njezin Dobro, bila je sigurna, i govorila je to okolo, da nisam njegov sin. Htjela je da mama i nona to čuju, pa je rekla dođi *teti*.

Nije ga htjela dijeliti s nekim.

Njezino vrijeme konačno je zastalo u danima pada Nezavisne Države Hrvatske, kada je izgubila posljednju nadu da na ovome svijetu može biti ikakve pravde, osim nebeske, Božje, katoličke. Nije joj preostalo ništa drugo, nego da, koliko je to bilo u njezinoj ograničenoj ljudskoj moći, kažnjava one koji su za sve to bili krivi, jer su imali namjeru da nastave živjeti. Ja sam, iz perspektive babe Štefanije, bio grijeh komunizma prema njoj osobno i prema Gospodinu našem Isusu Kristu.

XI

Baba Štefanija sina nije htjela dijeliti. Pogotovo nije s mojom majkom, koja ju je već samom svojom pojavom mogla podsjećati na starozavjetnu bludnicu. Bila je lijepa.

Bila je plavokosa.

U vrijeme kada se ovo događalo, i kada su se zbili biokemijski procesi koji će dovesti do moga rođenja, imala je samo dvadeset tri godine.

Priče o svekrvama i snahama važan su dio naše pučke mitologije.

O tom su se odnosu smišljali vicevi - do prije zadnjega rata, nakon čega je novih viceva nestalo, ali to je neka druga priča.

U vicevima, svekrva je bila zla i priglupa, mrzila je snahu.

Prigovarala joj je da ne zna kuhati, da kuću ne drži čistom ili da je rasipna, a ustvari bila je ljubomorna, nije joj htjela prepustiti sina.

Ti vicevi su, kao i svi drugi, trebali biti smiješni, i vrlo su često i bili smiješni, ali je od smijeha važnije bilo ono što se u njima podrazumijevalo.

Bio je to zadati model društvenih i porodičnih uloga, koji je određivao smisao i značenje pojedinih riječi.

Recimo, ružna riječ svekrva: sve-kriva.

S jedne je strane, u tim vicevima, stara žena bila sve kriva, ali bila je i u pravu, njezina se riječ slušala u svakoj prilici, a na snahi je bilo da šuti, radi i trpi, ili da je katkad - kad bi vic bivao naročito subverzivan - pokuša prevariti.

U tom pojednostavljenom, epskom i stripovskom svijetu bosanskih i jugoslavenskih narodnih skečeva, od šezdesetih do devedesetih godina, lik svekrve sabirao je u sebi najveći porodični autoritet. Nije važno što je bila glupa i zla. Ona se morala poštovati, jer je na tom poštovanju opstajala porodica, koja je, kako smo učili na časovima marksizma, *osnovna ćelija društva*. Naše se patrijarhalno društvo i u socijalizmu znalo relaksirati uzdizanjem kraljice majke, u liku svekrve, na počasno mjesto.

Nitko, nijedan muškarac, mladi ili stari, pa ni političar, uključujući i Tita, nije bio tako nedodirljiv kao ona.

Naravno, socijalna stratifikacija u društvu Sulje i Muje nije bila precizna kopija društva u kojemu smo doista živjeli. Svijet vica

karikiran je i zakrivljen, iz njega je protjerano sve ono što nije smiješno, a svjetonazor iz kojega se vicevi projiciraju krajnje je stiliziran i idealiziran.

Zbog toga su, recimo, vicevi bili antipatrijarhalni (Fata je uvijek jača i pametnija od Muje), antisistemi (gotovo svaki politički vic bio je - kao što se to govorilo - za zatvora) i okrutni do šovinizma prema svemu i svakome što je branilo i održavalo društveni poredak (recimo, lik milicionera...).

U tako zakrivljenom svijetu viceva nitko nije mogao biti iznad svekrve.

Povlašteno mjesto, premda ne uvijek i moralno uzorno, svekrva je imala u poučnim pričama svake vrste, televizijskim dramskim serijalima i filmskim komedijama. Moćnija od svojih muškaraca, ona je presuđivala o dobru i zlu, i u tome obično nije bila pravedna, čuvala je kućno ognjište da se ne ugasi, a u vrijeme ratova, kada se prolije krv sinova, svekrva bi najednom mijenjala ime i ulogu, pa bi se o njoj, gnjevnoj, žalosnoj i uplakanoj, govorilo kao o majci paloga junaka, čija bi joj se snaha, skupa s ponešto nejači, vrzmala oko nogu, ali ona više ne bi bila svekrva, jer taj je pojam, to ime, lišeno prava na tugu i tragiku.

Štefanija je bila svekrva od leda.

Ništa ju nije pokolebalo. Uzalud ju je sin uvjeravao kako njegova odabranica nije laka žena samo zato što je plavokosa.

Uzalud se snaha ponižavala, pristajući da pokuša još jednom.

Štefanija je sinu obećala da će ovog puta sve biti drukčije, ali nije mogla održati obećanje.

XII

Njezina nebesa bila su načičkana nebeskim serafima, što lepršaju oko Gospodnjega prijestola i ispunjavaju Njegove naloge.

Ona je s njima bila u stalnome živom dosluhu, i ništa što je činila nije, po njezinome dubokom uvjerenju, bilo stvar hira ili nesigurne i slijepa ljudske volje, nego je nastajalo iz kontemplacije i molitve, iz beskrajnoga nebeskog bruja, u kojemu je sudjelovala sa svim krštenim dušama, svima koji su se ikada rodili.

Živjela je u svijetu svetaca, redom mučenika, isprobadanih i dekapitiranih, kuhanih u ključaloj vodi i prženih u vrelome ulju, a u svakome uglu po jedna Bogorodica, koja svakoga dana u godini rađa sina jedinca, kojega zatim, svakoga dana u godini, muče i razapinju.

Život u samosažaljivome i histeričnom iščekivanju uskrsnuća.

Kada u emisijama pobožnoga sadržaja na Hrvatskoj televiziji slušam kako su Hrvati marijanski narod, sjetim se Štefanije.

Jeza me hvata pred kičastim kipekima Majke Božje po katoličkim crkvama zemlje u kojoj živim. Taj skrušeni pogled, što seže negdje mimo promatrača i djetesca koje u naručju drži, i kao da se spušta niz promatračevu lijevu nogavicu, tako podsjeća na ženu koja mi je onomad milo rekla: dođi teti!

Otac se nije mogao od nje otrgnuti.

Bio je slab, toliko slab da ga nikada nisam ni doživio kao oca, ili je u mome unutrašnjem svijetu figura oca različita i neusporediva s ocem i očevima kakve sam gledao oko sebe, ili ih poznajem iz filma i književnosti.

Nije se uspijevao otrgnuti i zato što je iza babe Štefanije stajala jača ideja.

Stajao je metafizički autoritet, čitav jedan nebeski centralni komitet, kojemu on nije imao koga suprotstaviti. Dragi Bog i Majka Božija, i njezin snuždeni i pravedni sin Isus, Crkva i sva crkvena vjerovanja, dogme, sveta prikazanja, pripovijesti i razna čudesa, rimski papa, mučenik Alojzije Stepinac, nadbiskup Ivan Evandelist Šarić, negdje u emigraciji, i što je najstrašnije, sve to u službi Dobra, jer Katolička crkva ni o čemu drugome i ne govori, ništa drugo i ne zagovara nego Dobro i samo Dobro.

Pa tko bi onda bolje od nje mogao znati što je za njega Dobro?

Kada ga je optužila da je otišao s komunistima da ubija Hrvate i bori se protiv Boga, onda je, u to nema nikakve sumnje, vjerovala u Dobro. Zato mu i nije dala da se napije vode.

On se nije znao suprotstaviti Dobru.

XIII

Štefanija Jergović umrla je sredinom sedamdesetih. Ne pamtim godinu, vjerojatno je to bilo 1975.

Imala je previše kilograma, slabo se kretala, Nemanjina čikma strma je ulica, nije lako uz nju se uzverati, pa godinama nije izlazila van.

Austrougarske zgrade imaju široke erkere na prozorima, katkad takve da bi čovjek komotno mogao da prillegne između dva prozorska stakla.

Prozor u Štefanijinom stanu nalazio se iza klavira sa zimnicom.

U prozor je poslagala jastučice, da joj bude mekše, pa bi se popela na stoličicu - bila je niska, jedva metar šezdeset - i naslonjena na jastucima po cijeli dan gledala bi šta se zbiva na ulici, tko prolazi.

Kada bi se nagnula i izvirila, mogla je, niz svoju čikmu, vidjeti i Nemanjinu ulicu, kroz koju je tekao promet, djeca su išla u školu, zuboboljni su išli zubaru, jer je odmah tu, nekoliko desetaka metara niže, bio novosagrađeni lijepi Stomatološki fakultet, s poliklinikom. Tu su sedamdesetih radili najbolji sarajevski stomatolozi.

Kada bih s nonom išao zubaru, dok bismo prelazili Nemanjinu čikmu, zamišljao sam kako me sad gleda baba Štefanija.

Čak i da me je vidjela, ne bi me prepoznala, iako sam bio isti Dobro.

XIV

Ne znam kako je bilo u drugim dijelovima Jugoslavije, ali u Bosni se, u Sarajevu, i osamdesetih još vodilo računa o tome kako su se nečiji bliži preci držali u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

I tako, kada sam krajem 1986. pozvan na informativni razgovor u Službu državne bezbjednosti, jedno od glavnih pitanja na kojima su insistirali isljednici - jedan nježan, a drugi grub - ticalo se moje dvije pratetke, emigrantice u Argentini, i babe Štefanije, osuđivane zbog neprijateljske djelatnosti.

To je bila moja metafizička, ili nasljedna krivnja, a stvarna se sastojala u tome što sam bio prisutan na rođendanu jedne prijateljice, na kojemu su, pored drugih bizarnosti, majonezom po krekerima bili iscrtani kukasti križevi.

Između tih krekerica i vremena kada je moja baba, na vrhuncima svojih životnih snaga dušu zaviještala Poglavniku, proteklo je četrdeset pet godina.

Isljednici su, međutim, spojili dvije krivnje, jednu koja je genetski posredovana i drugu koja je poprilično mutna, jer zašto omladina ne bi smjela crtati kukaste križeve po krekerima? I to majonezom.

Iako ja, zapravo, ništa nisam ni crtao. Nisam te krekerice čak ni jeo, jer ne volim majonezu.

Ali nisam ni otišao u prvu stanicu milicije i prijavio kako su na jednome rođendanu viđena nacifašistička obilježja od majoneze.

To mi je bila dužnost - poučavao me nježni isljednik - pogotovu zato što bih se morao dokazati, „s obzirom na specifičnu porodičnu situaciju i suradnju bliskih rođaka s okupatorom”.

Da me je tada, jedva dvadesetogodišnjaka, upitalo odozgor s nebesa želim li da nestane komunizma i Jugoslavije, rekao bih - da, naravno, samo neka se sruše i propadnu.

Nalog ideološkoga dokazivanja, koji sam primio od radnika Službe državne bezbjednosti, predstavljao je onaj oblik poniženja za kakav do tada nisam znao. Bio je to novi osjećaj, emocija s kojom ću se, u nekim drugim okolnostima i vremenima, već potpuno suživjeti, i koja će, na stanovit način, postati prevladavajuća u mome životu.

Odjednom nisam više pripadao zajednici, grupi, školskome razredu, navijačima gradskoga nogometnog kluba, onima koji čekaju pred blagajnom u samoposluzi, nego sam se, zbog babe Štefanije i njezinih sestara, trebao dokazivati. A to je proces koji se nikada ne prekida, nego traje dok je čovjek živ, to je njegova stigma, njegov društveni status i identitet.

Dali su mi priliku da razmišljam o tome kako su osamljena djeca narodnih neprijatelja. O tome razmišljam do danas, premda se su se narodni neprijatelji u međuvremenu pretvorili u dobre domoljube, a neprijateljima su postali neki drugi.

Zla misao o komunizmu i Jugoslaviji trajala je kratko.

Trajala je onoliko koliko je trebalo da se stiša jedna medijska afera, budući da je priča o rođendanu dospjela i do novina.

Ali nakon što se na nju zaboravilo, nakon što sam nastavio ići na fakultet i pisati za novine, život i misao o životu vratili su se u pređašnji okvir.

Služba državne bezbjednosti opet je bila zgrada kraj koje se ne prolazi, jer nije usput, i o kojoj se ne misli, jer što bi se o tome i moglo misliti. Bio sam neprijatelj dok su me smatrali neprijateljem.

Ali moglo je i drukčije biti.

Tvrdnja da bih se trebao dokazivati zbog djedovskih, to jest babljih grijeha, mogla je biti dovoljna da u duši i po uvjerenju ostanem neprijatelj.

U tom slučaju ne bih bio osamljen, kao što mi se danas čini da sam osamljen.

Pripadao bih zajednici, istina ne tako brojnoj, koja je prkosila ideološkome i društvenom sustavu i koja će, kada se uskoro zarati, preuzeti primat i u tren oka, u samo nekoliko mjeseci tokom 1990, postati vladajućim i jedinim društvenim sustavom.

I pritom bi mi, navodno, savjest bila mirna: rekli su mi da se moram dokazivati, jer mi je baba bila narodni neprijatelj.

Mogao sam biti dobar ustaša, jer sam o ustašama znao ono što se iz knjiga moglo znati.

Ali poznao sam i porodične sentimente toga svijeta, načine na koji je on međusobno komunicirao, njegov kriptični jezik, i taj savršeno složeni proces, o kojemu bi se trebala pisati proza, duga, mračna i sasvim epska, kroz koji se ratni zločini i koncentracijski

logori propuštaju u kršćanski i katolički pojam metafizičkoga, Božanskog Dobra. Kroz tu ušicu igle neće prolaziti deve, nego će, čim zatreba, proći i cijeli jedan koncentracijski logor, skupa s barakama, stražarskim tornjevima, bodljikavom žicom i masovnim grobnicama.

I uopće to nije teško: samo se valja sjetiti svih nepravdi koje su nam činjene, od raspeća Isusovog do zatvaranja prozora kada se nešto govori - da ne čuju susjedi, i već sve ide svojim tokom, logično i bez imalo mržnje. Jer Bog je ljubav.

XV

Otac je bio ateist.

Nije išao u crkvu, niti mi je Boga ikada spominjao. Možda se na kraju nešto promijenilo, to ne znam, ali ako je bilo tako, ako je, recimo, primio bolesničko pomazanje i od ovog se svijeta rastajao uz socijalne ceremonijale Katoličke crkve, on, kao ni toliki drugi iz njegovoga naraštaja, nije prestao biti ateist, nego je samo prihvatio običaje novoga vremena i pristao na retrofolklor.

Bio je ateist, bez obzira na to što mu je majka, od koje se nije mogao otrgnuti, bila vjernik.

Bio je bez ikakvih, ali doista bez ikakvih, nacionalnih ili rasnih predrasuda i zastranjenja.

Vjerovao je da su ljudi onakvi kakvim su ih zamišljali komesari komunističkoga internacionalizma. Svi isti, različite su im samo krvne grupe i rezus faktor.

Bio je takav, bez obzira na to što mu je majka vladala cjelokupnim repertoarom mržnji i prezira koji krasi i obilježava njezinu socijalnu, nacionalnu i vjersku skupinu. I još pokojom sasvim osobnom mržnjom, pride.

Ali krivo bi bilo misliti da ga je preodgojila Partija. Njoj nije dugovao ništa, osim straha i poniznosti.

Politički, ideološki i općenito društveni stavovi moga oca bili su u izravnoj vezi s njegovom profesijom. Može se reći da su, glavninom, proizlazili iz studija medicine, i da su nadograđivani njegovom specijalizacijom i subspecijalizacijom.

Jednakost među ljudima proizlazila je iz jednakosti njihovih tijela.

Istina, ta su se tijela trošila na različite načine, različit je bio i pojedinačni čovjekov odnos prema vlastitome tijelu, rastrošnost s kojom je prema tijelu postupao, štedljivo raspolaganje jetrom i bubrezima, ili briga o prostati, ali ništa od toga nije se moglo ticati vjere, rase ili nacije.

U prosekturi, na Institutu za patologiju bila je, što se njega tiče, nedvosmislena potvrda teza komunističkoga internacionalizma.

Jednom me je, kao trinaestogodišnjaka, odveo da mi pokaže to mjesto.

Nije me pitao želim li to, niti me je na bilo koji način pripremio za ono što ću vidjeti.

Bio je veseo - moraš nešto da vidiš! - rekao je - već si dovoljno odrastao za to - rekao je, i odveo me u nekakav podrum, gdje je bio bazen u kojemu su plivali mrtvi ljudi i dijelovi ljudskih tijela. U teglama, na policama, kiselila su se, poput paprika punjenih kupusom, nerođena djeca. Pokazivao mi je ljudski mozak, pluća izjedena karcinomom, oko iz kojega je virio repić.

XVI

Bavio se leukemijom.

Rekao je da žali što neće doživjeti vrijeme kada će se znati kako leukemija nastaje i zašto neki ljudi obolijevaju, a drugi ne.

Ekstatično mi je, po stoti put, objašnjavao tipove bolesti i crtao po papiru leukocite, trombocite i eritrocite. Pričao je zanimljivo, izlagao je dramu koja je bila zbilja uzbudljiva, i nikad joj se nije znao kraj, ali ništa od svega toga ne bih mogao prepričati, niti sam o leukemiji išta naučio.

Osim da se radi o matematičkoj bolesti.

Razlikovali smo se u vrsti talenta, koja je onda određivala i vrstu znanja koje bismo mogli primati.

Ja sam osjećao samo dramu, osjećao sam pripovijest, koja je tog časa mogla biti veća i važnija od svega drugog što je postojalo između nas.

Moj nemoćni i slabi otac, stara, nesolidna hulja, koja me se u važnim trenucima toliko puta odrekla, ili me zatajila, u svojim se predavanjima o leukemiji pretvarao u titansku figuru, u hladnokrvnog i požrtvovanog gorostasa socijalizma, koji je sabranošću i okretnošću pobjeđivao snage entropije.

Leukemiju sam zamišljao kao dugi niz nesretnih slučajnosti, koji se događa u apstraktnome, matematičko-fizikalnom prostoru, izvan moći čovjekove mašte i imaginacije, i koji na kraju rastvori i rastoči sam život, uništi tijelo i misao o njemu, ubije čovjeka i sve što je čovjek mislio, čemu se nadao, što je volio i što je zamjerao drugim ljudima.

Leukemija nije bolest, nego je način neprimjetnog uništavanja stvarnosti.

Moj otac se u stvarnosti nije snalazio, ali je zato vladao svijetom koji je stvarnosti prethodio, gdje se u nekim meni nezamislivim okolnostima, u matematičkim jednadžbama i apstrakcijama, odvijala drama ljudskog postojanja.

Vjerojatno bih prema njemu bio puno stroži da nije bio tako dobar s leukemijom.

Može li se leukemija izliječiti? pitao sam ga jednom.

Pojedini tipovi da.

A drugi tipovi?

Treba bolest iz akutne prebaciti u kroničnu fazu, odgovorio je s ponosom Alije Sirotanovića.

Očito, to je bio veći doseg i od izlječenja, jer se izliječi samo ono što je malo bolesno, ili što je izlječivo, ali pravi uspjeh je tešku i fatalnu bolest pretvoriti u kronično stanje, u život i u trajanje.

Žao mi je što nakon početka rata više nisam s njim razgovarao o leukemijama.

XVII

Posljednjih tridesetak godina nisam ušao u njegov dom.

Ne znam kako je izgledala njegova soba, nisam bio u njegovom haustoru, ne znam kakva su bila vrata njegovog stana, šta je na njima pisalo.

Znao sam samo adresu. Ulica se nekada zvala Hasana Brkića, danas se zove Koševo.

S njegovih prozora vidio se stadion. Kada je, malo nakon rata, na tom stadionu bio koncert U2, znao sam da nas moj otac gleda s prozora. Bio sam jedna od pedesetak hiljada glava.

Jednom je, druge godine rata, granata uletjela u njegovu sobu. Bio je, kažu, sav bijel od prašine i straha.

XVIII

Sastajali smo se kod njega u bolnici.

Prva interna, odjeljenje za hematoonkologiju.

Stara zgrada, unutar golemoga bolničkog kompleksa, projektiranog i izgrađenog u austrougarsko doba, s parkom i stazicama između sivih višekatnica, onako kako se u to vrijeme zamišljao prostor u kojem će čovjek što bezbrižnije i lakše bolovati.

Osamdesetih godina koševska je bolnica, sa svim svojim klinikama i odjeljenjima, cvrkutom ptica i drvećem odijeljena od grada, izgledala kao industrijski pogon za proizvodnju svih poznatih bolesti. Pritom, kako je sa svih strana bila ograđena jednoobraznom betonsko-žičanom ogradom, s nekoliko ulaza, s rampama i kućicama za portire, bolnica se činila kao druga država, u kojoj vladaju druga pravila i običaji, i iz koje se tako lako ne izlazi nakon što se jednom uđe.

Ulazio sam uvijek s istočne strane.

Pokraj portira se, obično, prolazilo bez riječi. Sjedio je unutra uz upaljenu grijalicu, čitao *Oslobođenje* ili *Politiku*, i ne bi me ni pogledao, ili bi dizao i spuštao rampu, propuštajući bolnička kola i liječnike u osobnim automobilima.

Međutim, događalo se, povremeno, da se granica iz sigurnosnih razloga zatvori. Prvi put sam na dan smrti Edvarda Kardelja doživio da me portir ne pusti unutra. Bio sam tek dvanaestogodišnjak, nisam imao ličnu kartu, pa je portir telefonirao ocu, da dođe po mene.

Drugi je put granica bila zatvorena mjesecima.

Počelo je nakon Nove 1980. godine, i trajalo je sve do poslije Titove smrti. Tih sam dana, na očevu urgenciju, dobio službenu bolničku propusnicu.

Bio je to prvi dokument sa slikom koji sam imao u životu. Malo nakon Titove smrti izvadio sam ličnu kartu. Tek sam navršio četrnaest, što je, zakonski gledano, bila donja granica za vađenje lične karte.

Nakon što bi se prošlo portira, ulazilo se u bolnički krug, među pješačke staze i izukrštane i asfaltirane kolne puteve, koji su se, nekome tko je tu prvi put - recimo zato što nikada ranije nije bio bolestan, a upravo ima upalu slijepog crijeva - činili nerazmrsivim,

bez obzira na brojne putokaze. Lako se bilo izgubiti, pogotovu kad čovjeka uhvati panika - a gdje bi nas prije i mogla uhvatiti nego u takvoj jednoj horor-utopiji kakva je bila ta koševska država bolesnih - iako je sustav staza i puteva zapravo bio jednostavan i lako razumljiv, kao što je, samo kada se čovjek pribere, jednostavan i lako razumljiv svaki sustav koji smo naslijedili od Austro-Ugarske.

Ono što bi čovjeka svaki put dodatno obespokojilo bili su žitelji tog prostora.

Koliko god sam dugo, barem dvaput tjedno, ulazio u bolnički krug, a dolazio sam sam od navršene desete pa sve do početka rata, nikada se nisam navikao na njih, njihovu socijalnu hijerarhiju i odore.

Muški su bolesnici, u pravilu, šetali po parku, dolazili do ruba kruga, a katkad i bježali van, u onim starinskim prugastim pidžamama, plavim, zelenim ili sivim, ogrnuti prljavim frotirskim ogrtačima, šlafrocima i bademantilima, i s vječnim kariranim vunanim papučama bez obzira na to koje je godišnje doba.

Te su papuče sedamdesetih bile jedine koje su se uopće mogle naći u našim dućanima, a može ih se vidjeti i danas, u polupraznim izlozima obučarskih firmi pred stečajem. Možda bi trebalo kupiti još jedan par, za uspomenu i pokazivanje mlađim generacijama.

Žene su bile nešto raznolikije odjevene: mlađe u šarenim kućnim haljinama, gumom utegnutim u struku, dok su starije lutale bolničkim krugom u spavaćicama i kućnim ogrtačima. One koje su u bolnici kraće još uvijek bi nosile civilnu obuću, recimo zlatne natikače s visokom potpeticom, a tek kada bi se pomirile s bolešću i s dugim ležanjem, nazule bi papuče, koje su začas, već tokom prvoga tjedna, postajale ružne i prljave. Te su razgažene papuče sedamdesetih i osamdesetih bile grb, zastava i pasoš bolničkoga kruga. Zdravi su pred sobom imali zvijezdu petokraku, a bolesni su na nogama nosili iscufove vunene papuče s tankim gumenim donovima.

Sad mi na um pada nešto zanimljivo: ne sjećam se da je igdje u bolničkome krugu stajala zvijezda petokraka, ne pamtim jarbole sa zastavama, a siguran sam da nigdje nisu bile ispisane revolucionarne parole, uobičajene za to vrijeme, niti je na otvorenom prostoru stajala izvješena slika druga Tita.

Simbolima vanjskoga svijeta mogli su se smatrati samo mramorni postamenti, s brončanim glavama znamenitih doktora, osnivača

pojedinih klinika, ali i njih je bilo svega nekoliko.

Liječnici su se po bolničkome krugu kretali lakonogo i vedro, s obaveznim stetoskopom oko vrata, po kojem su se razlikovali od nižeg medicinskog osoblja.

A zdravi od bolesnih razlikovali su se po tome što su okolo hodali u bijelim mantilima. Čak bi i posjetitelji, s najlonskim vrećicama punim naranača, morali osjetiti neku nelagodu, jer su po tome što nemaju bijele mantile nalikovali bolesnicima. U bolničkome krugu zdravi su samo liječnici i medicinske sestre, svi drugi su osumnjičenici za bolest.

Većina bolesnika bila je sivožute puti, bez obzira na to od čega boluju.

Koševski bolnički centar najveći je u Bosni i Hercegovini, a dugo je bio i jedini u velikome dijelu one stare, centralne Bosne, u koji je još u vrijeme Franje Josipa bio smješten najveći dio teške industrije, te kemijska i drvno-prerađivačka industrija, brojni rudnici uglja i pokoja cementara; općenito oni pogoni i poslovi od kojih se ljudi masovno razbolijevaju, a onda ih eto u Sarajevu, na Koševu.

Doseljivali su se u tu bolnicu sa svojim cirozama i silikozama, karcinomima pluća, kroničnim upalama bubrega i kojekakvim drugim udarničkim bolestima, uglavnom da tu i umru.

Lutali bi bolničkim krugom, bezubi i neobrijani pripadnici radničke klase, avangarde našega društva, koja će uspostavom *diktature proletarijata* zauvijek izmijeniti društvene odnose i preokrenuti dotadašnji civilizacijski tok, s cigaretom među prstima, uplašenog pogleda koji bi zvjerao uokolo, u strahu od doktora. Kada bi ga ugledali, sakrivali su se iza drveća i prepunih kontejnera sa smećem, ili su po rukavima svojih pidžama skrivali žareće opuške.

Premda ih je većina upravo umirala, najviše na svijetu plašili su se da bi ih doktor, njihov ili svejedno koji, mogao zateći kako puše.

To je, vjerujem, bilo ono što je razlikovalo bolesnike u socijalizmu od bolesnika koji su болоvali u svijetu koji ćemo naknadno zvati slobodnim, ili svijetom parlamentarne demokracije. Njih liječnici nisu lovili po bolničkim parkovima dok puše.

Liječnici na Zapadu nisu plaćeni da love bolesnike koji se aktivno neprijateljski odnose prema mogućnosti svoga ozdravljenja.

Danas, kada smo i mi Zapad, barem mi koje je dopalo da živimo u Zagrebu, liječnik se s ciničnim prezirom odnosi prema bolesniku koji potajice krši pravila. Jer on doista i nije plaćen da uhodi i kažnjava svoje i tuđe pacijente.

Ali za takvo što nisu bili plaćeni ni doktori u ono vrijeme, a svejedno im je svima, barem u Sarajevu, u bolnici „Koševo”, bila dužnost da kršitelje pravila love po bolničkome krugu.

Neki su to činili s viškom entuzijazma, pa bi nalikovali Bati Stojkoviću u *Balkanskome špijunu*, a drugi bi, recimo moj otac, istu stvar radili diskretnije i gospodstvenije, ali s jednakom strogošću i osudom prema prekršiteljima bolničkih i zdravstvenih pravila.

Ali zašto su to radili, a da nisu bili plaćeni?

Mislio sam o tome, ali svih ovih godina, mirnodopskih i ratnih, nije mi na um palo ništa drugo nego da su bolesnike koji puše lovili iz moralno-političkih razloga.

Bio je to čin ideološke ispravnosti, koja nije bila jednokratna, nego se čovjek svakodnevno morao dokazivati pred samim sobom i pred društvenom zajednicom. Bio je to još jedan oblik *budnosti*, pred *neprijateljem koji ne spava*.

Štoviše, neprijatelj puši, umjesto da bolesno tijelo okrepljuje snom.

Umirući koji se skrivaju po parku da bi slobodno pušili i liječnici koji ih uhode, a zatim sramote i denunciraju, činili su groteskan preslik vanjskoga, izvanbolničkog društva.

Ono na što su bili naviknuti, i što je činilo njihovu svakodnevicu i oblik njihove društvenosti, ljudi su, na određen način, morali čuvati i inscenirati i u tim izvanrednim, rubnim životnim situacijama, dok su болоvali ili dok bi, usporedo s liječničkom poslom, organizirali život bolničkoga i bolesničkog društva.

Bilo je u tome nekoga dirljivog egalitarizma.

Barems se iz današnje perspektive tako čini.

Pokazujući prezir prema pacijentu koji puši, današnji liječnici - u skladu s prihvaćenim običajima Zapada - na njega gledaju s nebeskih visina svoga socijalnog položaja, ali i univerzalnoga zdravlja, kojim gospodare na isti način na koji popovi gospodare Bogom.

Onovremeni doktori su se, pak, ponašali kao da su na ravnoj nozi sa svojim pacijentima, kao da s njima dijele isti svijet i pripadnost

istoj društvenoj klasi, i samo su ih tako mogli loviti po parkovima i prijavljivati njihovim ordinirajućima.

Napokon, zaoštreno govoreći, svaki, i najokrutniji čuvar u Gulagu, pa čak i zapovjednik logora, mogao je već sutra postati zatvorenik u logoru, pa koliko god zlostavljao one čije mu je stradanje stavljeno u zadaću, on je, ipak, bio s njima jednak.

Ako zgriješi, postat će jedan od njih.

Tako je bilo i s liječnicima u koševskoj bolnici: kada bi se razboljeli, našli bi se u istome krugu, u istoj bolesničkoj ulozi, u samo malo elegantnijim pidžamama i šlafrocima, s novijim papučama na nogama, pa bi se - kad zapale cigaretu u parku - osjećali neugodno, ako se već ne bi i sakrivali s ostalim bolesnicima, da ih koji revan i zdrav kolega ne zatekne kako puše.

Socijalizam je, ipak, bio ljudskiji i plemenitiji, čak i onda kada su doktori uhodili pacijente. Možda se i možemo osjećati kao ljudska bića dok nas prate, uhode, prisluškuju i špijuniraju, ali ne i kada nas otvoreno preziru jer smo to što jesmo. Recimo, jer smo pušači.

U socijalizmu je postojalo i to pravilo da se bolesniku od neizlječive bolesti ne govori dijagnoza. Ako je netko umirao od raka, dijagnozu je znala samo porodica, ili čak samo jedan njezin član. Kakve bi koristi, osim užasnog straha pred bliskom smrću, mogao od istine imati nasmrt bolestan čovjek?

U nova, kapitalistička doba, pravilo je da se bolesniku saopći dijagnoza. I to obično na način na koji automehaničar mušteriji kaže da je njegovome vozilu prepukao blok motora, ili da je riknula radilica, pa popravke više nemaju smisla.

Ili je automehaničar u tome, ipak, nešto obzirniji, ostavlja mjesto nadi, napominje kako bi se na otpadu mogao naći blok motora, kao nov?

Bolesniku se u lice istresu sve loše vijesti, valjda da ga se upozori na to koliko mu je ostalo vremena da zatvori bankovne račune, poništi kartice ili napiše oporuku. A što se tiče straha od smrti, ili metafizičke strepnje pred ništavilom i pred trenutkom kad će se ova misao pretvoriti u zrak, to je nešto što se, eventualno, tiče Crkve. Ateistima je oduzeto pravo na utjehu.

Kada mi je sestra njegove žene u četvrtak javila da su oca smjestili u bivšu Vojnu bolnicu, pomislio sam kako je to dobro. Na Koševu je

bio doktor, i bilo bi ružno i degradirajuće da tamo bude bolesnik, pa još terminalni.

Vojnu je bolnicu gradila JNA, u neka bogatija socijalistička vremena, bez bolničkoga kruga, parka i ljudi koji lutaju okolo, ne bi li našli tajno mjesto da zapale cigaretu i, eventualno, potegnu gutljaj iz unučica s „Badelovim”

vinjakom.

Osim bolesničkih uniformi, i mirisi su sugerirali da se čovjek, nakon što prođe portirnicu, našao izvan svoga svijeta.

Prvi, vonj bolničke kuhinje.

Iznenada bi me zapahnuo, uvijek na drugom mjestu, valjda ovisno od toga kako su, s koje strane i koliko jaki, puhali vjetrovi. Obično nisam stizao da udahnem i da ne dišem dok ne prođe val toga, uvijek istog smrada, koji nisam uspijevao razložiti i detektirati; u njemu je bilo zaprške i kiselog kupusa što se zavlačio u sinuse, nekakvog gulaša, olovno teškoga biljnog masla, užegloga ulja i još koječega, a da, zapravo, nisi mogao biti siguran ni u jedan od tih mirisa.

Možda je vonjalo nešto što mi nikada nije na um palo, ali ono što bi me zbunjivalo i što me je uznemiravalo možda i više od bilo čega drugog u bolničkome krugu, bilo je to što se taj vonj, svejedno je li jesen ili je proljeće, ljeto ili zima, nikada, baš nimalo nije mijenjao.

Od tada se u mojoj privatnoj ideji o diktaturi ili negativnoj utopiji, za sva vremena, kao važan infernalni element, našla kuhinja u kojoj se 365 dana u godini, i svih dvije tisuće godina suvremene zapadne povijesti, kuha isto jelo.

Drugi, vonj bolničke praonice.

Malo nakon što se prođe uspon pokraj parka, pa se krene kolnim putem, pa pokraj Urologije, oko jedne je zgrade, uglavnom iz njezina podruma, u svako doba godine kuljala vodena para.

Ta siva građevina, koja se arhitektonski nije razlikovala od većine drugih, djelovala je kao da će svakoga časa, poput kakvog „Sputnjika”, biti lansirana u svemir.

Ispod nje se nakupljala snaga potrebna za lansiranje, i tako godinama, uz nevjerojatan i posve neobjašnjiv smrad, koji je bio neusporedivo gadniji od smrada bolničke kuhinje.

U kuhinji se, na neki nastran način, još i moglo uživati, i svaki put otkrivati što to tako grozno smrdi, dok je praonica tako zaudarala da bi se želudac dizao na povraćanje svakome tko tu nije bio dovoljno često. Premda bi se malo požurili i oni koji su pokraj praonice prolazili svakodnevno po nekoliko puta. Od smrada bolničke praonice čovjeka je hvatala panika.

Ali što može tako strašno smrdjeti iz praonice rublja?

Navikli smo da mašine za veš mirišu na praškove i omekšivače cvjetnih mirisa, kakvi se - uz diskretnu notu i nagovještaj kemijskoga rata - osjete i u javnim praonicama i kemijskim čistionicama, pa nije lako zamisliti da bi praonica rublja uopće mogla smrdjeti.

No, moje iskustvo je takvo, pa ne guram prečesto nos u veš mašinu, jer se, ipak, pomalo plašim da bi me mogao zapahnuti smrad bolničkoga djetinjstva. Neprestano očekujem da mi odnekud još zasmrdi praonica, i tog očekivanja se ne pokušavam osloboditi, jer ne znam čemu bi takvo oslobođenje služilo.

Imam predrasudu prema praonicama rublja, vešmašinama - tim hrvatskim novoosmišljenim perilicama - i svemu što je u vezi s njima. I ta je predrasuda dio moga identiteta, ili je jedan od mojih identiteta - ja sam onaj koji se instinktivno i bez potrebe za udublivanjem u problem ili upoznavanjem s njime, grozi praonica.

Moja je predrasuda, istina, bezazlena, moj protupraonički identitet još nikoga nije ugrozio, ali kada zamišljam kako je to dobivati negativnu fiziološku reakciju na ljude iz susjednoga sela, osjećaj dubinskoga i intenzivnog šovinizma predstavljam si vlastitim strahom od praoničkoga smrada. U svojim lakšim, ceremonijalnim i socijalno uklopljenim oblicima, nacionalizmi i šovinizmi vrijedni su prijezira. U težim slučajevima vjerujem da bi trebalo imati sućuti da se shvati o čemu je uopće riječ. Istinske predrasude osjećaju se poput amputiranih udova. A da bi se znalo što je šovinizam, moralo bi se znati kako se šovinizist osjeća. Tačno i pouzdano o ustašama može govoriti samo netko tko se identificirao s njihovim razlozima, motivima i osjećajima. (Naravno, podrazumijeva se da govorim o književnome, a ne o političkom govoru.)

Politički je govor uvijek samo osuđujući, a osuđivati je i lako i lasno.) Nakon što se prođe praonica skrenulo bi se nadesno, pa još stotinjak koraka uzbrdo, i stizalo se do Prve interne klinike. U

prizemlju je bilo odjeljenje za hematologiju, na kojem je, tih osamdesetih, moj otac bio gospodar i kulturna figura za koju se među bolesnicima, ali i u dijelu medicinskog osoblja, vjerovalo da odlučuje o životu i smrti.

XIX

Do njegove kancelarije vodio je hodnik, koji se zatim lomio pod pravim uglom i produžavao dalje. Duž cijele dužine hodnika, s obje strane, bile su stolice na kojima su u neka doba dana, rano ujutro, a onda opet, oko jedan, sjedili bolesnici.

Sivih i bezizražajnih lica, nalik logorašima u američkim ekranizacijama koncentracijskih logora, ne bi me ni primijetili, očištanog skoro do gola, u pankerskoj kožnoj jakni i s tada ne baš uobičajenom naušnicom.

U početku sam, možda, nešto i osjećao za njih, možda sam ih se plašio kao što se djeca plaše bolesnika i uniformiranih, ali s godinama sam se navikao na njih i na njihovu prolaznost i anonimnost, i nisam razmišljao o tome da većinu tih ljudi za mjesec-dva više neću vidati jer će se preseliti na Ahiret, u čekaonicu za Kraljevstvo Nebesko, ili će naprosto, u skladu s ateističkim vjerovanjem, trunuti u bosanskoj zemlji. (Uzgred, nije li, možda, ovakav crkveni procvat na bivšem komunističkom Istoku, pogotovo u državama bivše Jugoslavije, dijelom posljedica lošeg marketinga: zar ateisti doista nisu mogli smisliti išta utješnije od tijela koje se raspada i duše koja umire skupa s njim?) Očeva kancelarija bila je uska i skućena, asketski uređena, uvijek ista nakon svih modernizacija, širenja i preuređenja. Uza zid je stajao stari, zelenom kožom presvućeni otoman za preglede, naslijeđen vjerojatno još iz vremena Franje Josipa. Tu bi moj otac prillegao u gluha doba, za vrijeme noćnih dežurstava. Preko puta je bila školska klupa sa stolicom, i „Olivetti” pisaća mašina, na kojoj je ispisivao dijagnoze i recepte.

Obično sam se kratko zadržavao. Nekoliko kratkih i općenitih rečenica, razmjenjivanje dviju nelagoda, koje bi se rijetko srele u jednoj.

I tako barem dvaput tjedno.

Dao bi mi džeparac (alimentaciju je tokom osamdesetih slao poštom), a katkad bi iz ormara izvadio i nešto od darova što su ih donosili zahvalni pacijenti, bombonijeru ili veliku „Krašovu” čokoladu seka i braco, zamotanu u onaj tanki bijeli papir.

Jednom mi je poklonio muški novčanik, veliki, lijepi, od neke fine kože.

Ali očito da prethodno nije zavirio u njegove pretince i džepiće. Kada sam došao kući, našao sam duboko zavučen i skriven - dukat. Nikada mu za taj dukat nisam rekao. A novčanik sam koristio dvadesetak godina, doselio sam se s njim u Zagreb, nosio sam ga sve dok se nije skoro raspao. Ne bi bilo loše kada bi mi se čudom vratili svi novci koji su kroz taj novčanik prošli. A dukat sam, čini mi se, negdje izgubio.

Naši bolnički razgovori postali su puno življi, duže bi trajali, i začudo su postali intimniji, koliko su već intimni mogli biti razgovori između nas dvojice, kada se nakon Osme sjednice počela komplicirati situacija u Jugoslaviji, i kada sam, nekako u isto vrijeme, stasao u novinskoga komentatora.

Bili smo istomišljenici, osim što je on uvijek bio blaži u osudama i što je, za razliku od mene, vjerovao da će sve jako loše završiti.

XX

Nije podnosio plave koverte.

Nije dopuštao da mu pacijenti donose skupe darove.

Zato je i onaj dukat bio sakriven, jer je neki pacijent, nečiji otac ili majka, znao da doktor neće uzeti dukat, a njemu je, ili njoj, iz nekih razloga i vjerovanja bilo do toga stalo, pa je, bit će, i mislio da je sramota i da liječenje nije sasvim uspjelo ako doktoru ne pripadne taj dukat zahvalnosti, s kojim će on, zajedno s bolesnikom koji je sada dobro, i s njegovom kroničnom leukemijom, ući u neku epsku pjesmu ili narodnu pripovijest, iz koje je taj dukat i izašao.

Sve je u životu radio da bude po zakonu.

Ali ne vjerujem da je samo u tome razlog što nije podnosio skupe darove.

Sve je u njegovome životu bilo nekako ukrivo nasađeno, a on je bio slab, ili nije imao volje, da pokuša mijenjati stvari, otrgnuti se iz okvira koji mu je bio porodično i društveno zadat.

Ako je u nečemu i bio strastven, trudio se da svoju strast suzbije.

Jedino u čemu je ostao ustrajan i nepokolebljiv bila je njegova liječnička i medicinska misija. Pacijenti su ga mogli nazivati usred noći ako bi ih nešto zaboljelo, on bi skakao iz postelje i išao gdje treba.

Kao doktor bio je tako dobar da mu se činilo kako onda i u svemu drugom može imati mirnu savjest. A nije je imao, pa bi u bolnici radio još više, ne bi li je stekao.

Od svega drugog, od vlastitog života, pa onda i od mene, u stvarnome i metaforičnom smislu, bježao je u medicinu.

Kada bismo ušli dublje u metaforu, što vjerojatno i nije najpoštenije prema ocu, ali je stilski privlačno, reklo bi se da je mnogima produžen život, i da je mnoga leukemija od akutne postala kronična jer doktor nije znao ni htio biti otac.

Pacijenti su se morali dobro domisliti što pokloniti takvome doktoru.

Vjerojatno su najdirljiviji bili oni darovi iza kojih ne ostaje traga: korpice s domaćim jajima, prekrivene papirnom salvetom; kačice travničkoga sira, mladi sirevi, umotani u prozirne bijele gaze; očerupane kokoši, divlji i pitomi zečevi, pastrmke i još živi šarani, iz ribnjaka koji su sedamdesetih bujali oko Sarajeva; makovnjače,

orahnjače, kuglofi i sitni uskršnji kolači; darovi sirotinje sve tri vjere iz sela oko Sarajeva, kojoj se tada, prije nego što je televizija postala živim izlogom svih bolesti ljudskoga svijeta, leukemija prije činila nebeskim prokletstvom, nekim strašnim urokom i Božjom kaznom, nego bolešću od koje se ljudski boluje i, ako tako mora biti, u miru Božjem umire.

Oni su doktora darivali onim jedinim što su imali, a što je, u iritantnoj i besmrtnoj jugoslavenskoj mitologiji i mitomaniji, bilo nemjerljivo vrijedno: domaćim jajima, domaćim mesom, domaćim kolačima...

Neće proći tolike godine, ali će provalija između nas i svijeta postati dublja od one koju premošćuje Sirat-ćuprija, tanja od dlake i oštija od sablje, kada će - baš u vrijeme našega rata, onih dana kada je otac odlazio u penziju -

mit o domaćoj prehrambenoj proizvodnji u punom smislu riječi dobiti svoj globalni i planetarni adekvat.

Ekološki uzgojena hrana, slobodna od genetski modificiranih elemenata, naći će se na specijalnim odjelima svih velikih supermarketa, a ošugane i smežurane jabučice, nalik onima koje su u našim djetinjstvima rasle u sjeni visokih dimnjaka novosarajevskih toplana, gušene smogom teške industrije socijalizma, bit će višestruko skuplje od velikih, rumenih jabučetina, snažnih i zdravih kao američki vojnik u Iraku, od kojih će bogati svijet zazirati, kao što se i u naše vrijeme, za socijalističkoga samoupravljanja i politike ekonomske stabilizacije jugoslavenskih vlada od Veselina Đuranovića i Milke Planinc, do predratnoga Ante Markovića, zaziralo od svega što nije domaće, nego je tuđe i tvorničko.

Iz tog zazora i mita rađale su se onda i neke zanimljive situacije. Recimo, banane su bile prokazane, kao da ih proizvode u tvornici vještačkih boja i aroma ili ih svakodnevno prskaju pesticidima, premda su, istovremeno, pristajali uz kolektivnu viziju da banane rastu u prašumi. A ima li prirodnijega i, na neki način, domaćijega ambijenta od prašume? Banane nisu smatrane zdravima, bile su u istome, prezrenom, prehrambeno-kulturnom rangu kao čokolada i hamburger, i tako će ostati sve do propasti komunizma. Možda je razlog bio i u tome što je banana bilo tokom cijele godine, a ostalo voće i povrće pojavljivalo bi se u skladu s ritmom godišnjih doba.

Plodova iz staklenika, koji bi rađali usred zime, gotovo da i nije bilo, pa su, možda, banane bile prezrene i zato što nisu poštovale prirodna pravila, ili su stizale iz svijeta u kojem takva pravila ne važe. Domaće je, dakle, samo ono što iz zemlje izraste u ono doba godine kada je red da se zrije i raste. Sve je drugo mimo reda i nije zdravo.

Od pacijenata s Pala i Sokoca (o kojima će u ovome oproštajnom eseju tek biti riječi) dobivao je najneobičnije darove: zaklanu prasadi ili svinjske polovice različitih formata, na čijoj bi koži, u skladu s nekim nikad nerazjašnjenim pravilom, tintnblaj olovkom, urednim štampanim slovima, kao na školskoj zadaći, bilo ispisano: „za doktora Jergovića”.

Grozio sam se, još kao mali dječak, tih posveta.

A otkrio sam i zašto, kada sam krajem sedamdesetih po prvi puta gledao *Kuma*. Ona konjska glava na postelji podsjećala me je na posvete s mlade romanijske prasadi, ulovljene na prevaru i mimo sezone klanja, da bi se doktoru učinila velika čast.

Zašto su pisane te posvete?

Možda zato što se darivalo doktora, učenoga čovjeka, i što je dar odlazio u grad, gdje sve što je važno biva zapisano?

U to je vrijeme Romanija bila znamenita po jednome travaru, koji je, kako se vjerovalo, liječio kad medicina od bolesnika digne ruke, i po jednome guslaru, navodno najboljem u Jugoslaviji. A najbolji je, izgleda, bio jer je u sedamdesetima ispjevao najviše deseteraca posvećenih drugu Titu, Pokretu nesvrstanih, Zakonu o udruženom radu...

Kada je, početkom 1977, u avionskoj nesreći blizu Sarajeva poginuo predsjednik Saveznoga izvršnog vijeća, jugoslavenski premijer Džemal Bijedić, uobičajeni cjelovečernji potpuri svih koncerata ozbiljne glazbe koji su se našli u televizijskoj dokumentaciji prekinut je jednom nevjerojatnom snimkom, za kojom sam godinama tragao, raspitivao se i na kraju doznao da je prebrisana, tako da o tom čudu još mogu svjedočiti samo sjećanja televizijskih gledatelja: bez ikakve prethodne najave, nakon nekoga, recimo, Mozartovog *Requiem*a, snimljenog na „Bemusu” tko zna koje godine, na ekranima naših televizora pojavio se Kosta Plakalović, u borbenoj narodnoj nošnji, s guslama koje su imale glavu u obliku avnojevskog grba sa šest baklji i petokrakom.

Bilo mi je nepunih jedanaest, moj dojam ne može biti objektivan, ali ta njegova tužbalica, u kojoj je, prije nalaza forenzičara i prije nego što je u televizijskome dnevniku tačno i rečeno kako se nesreća dogodila, opisivao stradanje druga Džemala i žene mu Razije, ostalo je do danas među najintenzivnijim i najpomaknutijim mojim gledateljskim, čitateljskim i slušateljskim iskustvima.

Taj je guslar pripadao istome svijetu kao oni koji su ocu poklanjali potpisanu prasad.

Čak je moguće i da je barem jednom u životu bio njegov pacijent, a tada mu je, vjerojatno, poklonio prase. Pa ga je, bez obzira na usmeni karakter svoga stvaralaštva, i potpisao.

Taj je potpis svakako bio ustupak gradu.

I bio je potvrda kako i oni s Romanije pripadaju istome svijetu, da mogu biti fini i pažljivi i poštovati gradske običaje.

Ali gdje su to u gradu mogli vidjeti potpisanu svinju?

Možda su pečate veterinarske inspekcije, kakvi su se sedamdesetih već pojavili na butovima i plečkama mrtvih životinja, doživjeli kao neku vrstu potpisa i posvete?

Ili su, što također nije nevjerojatno, negdje vidjeli kako pisac - po definiciji gradsko čeljade - potpisuje knjigu - a od knjige ništa gradskije nije -

pa su onda namjerali činiti isto, potpisujući ono što je, iz perspektive grada, kod njih najdragocjenije i što je, na određeni način, važno obilježje njihovih identiteta?

Otac nije razbijao glavu oko razloga zbog kojih bi zahvalni pacijent po svinčetu ispisivao njegovo ime, makar i u ljubaznoj posveti. Važno mu je bilo samo da ga nitko ne uznemirava plavom kovčegom i ne ruši njegovu veliku i plemenitu iluziju o sebi i svojoj misiji na ovome svijetu.

XXI

Naravno, najčešće su mu donosili alkohol.

A tek je taj dar bio tačka precizne socijalne i staleške stratifikacije.

Seljaci, kojih je među pacijentima, ipak, bilo najviše, iz nekog razloga su smatrali da doktori nemaju isto poštovanje prema domaćoj rakiji kao prema domaćim jajima. Ili im se činilo da je nepristojno pretpostaviti kako bi doktor mogao biti poštovalac mehke šljive i uživatelj u njezinim opojnim čarima.

Možda je u tome bilo i neke praznovjerne strepnje i straha za vlastito dobro: ako doktor, kao i oni, pije tu strašnu rakiju od koje sutra ujutro boli glava i nepodnošljivo zaudara govno, tada on, možda, i ne liječi nešto tako složeno, neprisutno, avetinjsko i gradsko kao što je leukemija.

I tako su, strepeći i zazirući iz ovoga ili onog razloga, seljaci doktora darivali pićima iz samoposluge.

Alkohol je u nas, ipak, bio statusni simbol, a ne, kao recimo svinjska polovica, potvrda narodne genijalnosti.

Pacijenti su, bez obzira na status i podrijetlo, najčešće donosili bocu stocka.

Krajem sedamdesetih bilo je to visokorangirano piće, ne samo cijenom, nego i činjenicom da je stizalo iz uvoza - ili su svi mislili da je uvozno, a zapravo se flaširalo u Splitu - da bi u osamdesetima stock postao jedan od amblema najbrojnije, niže srednje klase, zaštitni znak posljednjega desetljeća jugoslavenskih krčmi i birtija.

No, koliko god se stock raširio, ostao je dovoljno reprezentativan da bi se poklanjao doktoru.

Huda je sirotinja donosila „Badelov” ili „Zvečevo” vinjak, ili onaj proleterski, „Rubinov”, kakav se točio po sarajevskim slastičarnama, koje nisu plaćale kafanski porez, pa su zbog jeftinijega pića postajale utočišta urbanih alkoholičara u njihovoj posljednjoj, ciroznoj životnoj fazi.

Donosili su se i kojekakvi likereri, kojih je, tako barem izgleda u sjećanju, bilo više nego danas, raznovrsnijih, luđih i besmislenijih, u svim bojama, nijansama! oblicima flaša. Valjda su ih po jugoslavenskim punionicama kreirali i dizajnirali upravo zbog tog šarenila i oblikovnog kiča; valjda su se boce s likerima i kupovale

samo da bi bile lijepe poput zdjele s plastičnim bananom, jabukom, narančom i grožđem što je krasila jugoslavenske dnevne boravke toga vremena, i da bi se koristile u važnim ceremonijalnim prilikama, kakvih je bilo na pretek, pogotovo u periodima socijalnoga blagostanja i formiranja nekoga novog građanskog društva.

Osim toga, likereri su se činili idealnima u onome neobičnom i neponovljivom ritualu, koji je, nažalost, kao i toliko toga, iščeznuo s raspadom države i ratom, a u kojemu bi ceremonijalni dar, recimo bombonijera, išao od ruke do ruke, od rođendana do rođendana, pa i od liječnika do liječnika, sve dok mu ne bi istekao rok trajanja. Boca s likerom mogla je, prenošena tako poput štafete, potrajati barem još jednu cijelu jugoslavensku povijest, i nitko je ne bi popio.

Sve do pred kraj osamdesetih, kada su u svim većim gradovima otvoreni free shopovi, u kojima se slobodno kupovalo i za dinare, viski se doktoru Jergoviću iznimno rijetko darivao. Onima koji su za njega imali novaca, ili su bili u prilici da ga donesu iz inozemstva (u našim ga je samoposlugama ranije bilo samo pod nekim sumnjivim i nedopadljivim etiketama, ili je bio odbojno i nesimpatično skup), darivanje viskija se, valjda, činilo previše hohštaplarskim i nedelikatnim, pogotovo u blizini i kontekstu leukemije.

Drugima koji nisu bili tako tanahni, viski je ili bio nedostupan, ili ga nisu rangirali iznad stocka.

A možda je prema tom piću postojala i neka ideološka predrasuda, budući da se u javnoj sferi, u novinama, na radiju i na televiziji, spominjao samo u dva slučaja: pili su ga negativci u vestern filmovima i - što je puno zanimljivije -

ispijanje viskija, ili čašćavanje jataka viskijem, bilo je opće mjesto u razotkrivajućim reportažama o, istina rijetkim, aferama s temom takozvanoga privrednog kriminala.

Viski je među narodom spominjan i u jednom mitskom kontekstu: drug Tito je na Brionima dočekivao goste, Richarda Burtona, Elisabeth Taylor i Orsona Wellesa - spomenimo one slavne i raspusne - s viskijem i kubanskim cigarama.

Ali na taj smo viski bili ponosni, nismo mu imali prigovora, i kad jednom, krajem osamdesetih, i sami krenemo ispijati tu imperijalističku rakiju -

koju je prethodno od ideoloških objeda u domaćoj štampi branio valjda jedini Bogdan Tirnanić - bit će to zato što smo titoisti, a ne zato što bismo se priključili onima koji su moralno-politički zastranili *po liniji viskija*.

Da je tako, potvrdit će se nekoliko godina kasnije, kada u vrijeme rata, po antirežimskim novinama u Beogradu, a zatim i drugdje, diljem bivše domovine, počnu izlaziti fotografije Slobodana Miloševića kako puši cigaru i kada se, naravno, u negativnom kontekstu, krene pisati o tome da mu je od svih pića najmiliji viski.

Bio je to, nažalost uzaludan i očajnički, pokušaj da se negativnim marketingom na zao glas dovede čovjek koji je došao glave i višenacionalnoj Jugoslaviji i njezinim mitologemama, što će se, u kasnija doba, prerađivati u leksikonima jugonostalgije, sve dok u nizu patetičnih izvedbi ne budu svedene na opća mjesta i tako predane konačnom zaboravu.

Danas, u posljednjim trenucima jugoslavenske ere, ili u posljednjim trenucima sjećanja na nju, zanimljivo je konstatirati da se Miloševića, kao i sve druge razbojнике i imperijalističke slugе, osuđivalo zbog viskija, tako da mu čak ni njegovi bližnji nisu pokušavali priskrbiti pravo da se viskijem opija.

Jer kao što je nektar bio piće bogova, tako je viski bio piće druga Tita.

Moj otac, međutim, nije ni pio.

Ili bi se s nekim od prijatelja - bila su ih, možda, dvojica - oblokao za nekoga od onih, meni oduvijek zagonetnih, muških samouništavajućih ceremonijala.

Ali i to mu se dogodilo, koliko znam, samo jednom ili dvaput za vrijeme moga djetinjstva.

Nije mu bilo lako riješiti se svih tih boca.

Sedamdesetih, dok je još dolazio k nama, donosio je cekere u kojima su zveckale flaše sa žestokim pićima. Nona ih je slagala po policama u špajzi, iza tegli sa zimnicom. Kasnije bi meni, kada bih mu došao na odjeljenje, uz novac za džeparac trpao u ruke najlonske kese s bocama.

Tako sam mu godinama olakšavao tu neobičnu brigu kako se riješiti sveg tog alkohola, špajza nam je već odavno bila kao u ruskih krijumčara, boca je bilo svuda po stanu, i samo su pogoršavale

nerede naših života, majčinoga i mog, pogotovu nakon što je umrla nona, a u nas se prestalo kuhati, usisavati i brisati prašina.

Ceremonijalni život nikad nam nije bio osobito aktivan, ne sjećam se da smo majka ili ja ikada prepoklanjali te očeve alkohole.

Da nije bilo Radovana Karadžića, tko zna kako bismo se riješili njegovih boca.

Ovako, pomogle su nam da preživimo rat. Tačnije, meni su pomogle.

U šesnaest ratnih mjeseci, koliko sam proboravio u Sarajevu prije nego što sam otišao ili - kako se to sarajevski suptilno kaže - pobjegao u Zagreb, uspjeli smo se riješiti većine pića.

Ostale su samo flaše s najsumnjivijim tekućinama, recimo šljivovica boje karamela nekoga slovenskog proizvođača, koja je imala tvorničko ime „Grom”, te je onako začepljena djelovala opasno, taman kao da će oslijepiti taj koji se odvaži i onjuši je. Kada bi mi došli prijatelji, donosio sam tu bocu, pokazivao im je i govorio da ću sam samcijat ispiti litru gromovače onoga dana kad NATO

intervenira u Bosni i zbriše Karadžića.

Godinama nakon rata pitao sam majku što je učinila s „Gromom”, jer boce više nije bilo u špajzi, ali se nije sjećala. Bit će da ju je nekome poklonila, jer nju, za razliku od mene, rat nije naučio užitku u opijanju.

Tako sam dijelom popio, a dijelom poklonio tu neobičnu kolekciju doktorskih poklona, s kojom je nekako minula i očeva liječnička karijera.

Ali i u tome je bilo neke neobične logike, pa čak i poetičke dosljednosti: leukemija se, iz ratne i poratne perspektive, činila kao najmirnodopskija od svih strašnih i fatalnih bolesti. Blijeda i neprisutna, pretvarala je, u pučkoj predodžbi, krv u vodu.

Leukemija je urbana - seljaku je bilo teško objasniti da uopće i postoji takva bolest, ali i da ona nije dio neke paklene zavjere kojeg od arhajskih i epskih neprijatelja, a ako već nije tako, onda je sigurno došla iz grada. I kako već biva s onim zagonetnim u našem, balkanskome svijetu, leukemija je - širila se o tome priča, i bila je moćnija od svake činjenice koja bi tvrdila suprotno -

bolest dobre i vrijedne djece, kućnih anđela, kćeri koje su upravo upisale fakultet u Sarajevu, očeva koji nikada nisu bili kod liječnika a

mogli su se s medvjedom pohrvati, i onda im je jednoga dana samo
briznula krv iz nosa...

Leukemiju nisu dobivali oni koji su bili nesavršeni.

U ratu takva bolest ne bi imala smisla.

Osim toga, u sarajevskom se ratu nije umiralo od bolesti. Od svih
koje smo znali, samo je jedan kipar umro od infarkta, i jednog je
bibliotekara, bivšega fratra, udario auto. Drugi su ubijeni.

Nakon rata leukemija se, kao bolest i kao metafora, vratila hitrije
nego što smo mislili. Ali oca se to više nije ticalo, jer je bio penzioner.

XXII

Kao mladi liječnik, još je sredinom pedesetih prihvatio honorarni posao na Sokocu i Palama.

Godine su prolazile, generacije se smjenjivale, on je napredovao u struci i uspinjao se na hijerarhijskoj ljestvici koševskoga bolničkog carstva, polagao specijalizacije i subspecijalizacije, pomalo bivao i na nekim stipendijama u inozemstvu, uglavnom u Poljskoj, u ona ledena i burna Gomulkina vremena, koja ga se, kao ni Wajdini filmovi, nisu ničim dodirnula, jer se on u Varšavi bavio genima i inim najsitnijim sastavcima čovjeka i čovječnosti; na kraju je postao i vrlo ugledan u društvenim krugovima narastajuće bosanske prijestolnice, ali je i dalje, svakoga drugog utorka i četvrtka, nakon što obavi sve bolničke obaveze, te vikendom ako bi to bilo potrebno, a gotovo uvijek je bilo potrebno, odlazio na Pale ili Sokolac, obilazio bolesnike po okolnim selima, išao u Mokro, Vučiju Luku, Knežinu, i liječio ljude od srčanih, plućnih, bubrežnih i većine drugih oboljenja iz opisa službe kakvoga liječnika opće prakse, iz romana ruskog realizma.

Lako se u ovoj epizodi očeva života prepustiti pijevnoj romantici jednoga udarničkog vremena.

Iako je, u tim njegovim odlascima na Pale i Sokolac, koji će trajati kroz tačno pola njegova života, više bilo neuroze i unutarnje slabosti, nego radnog aktivizma. Nije znao kako da jednoga dana dođe tim ljudima i kaže im da više nije njihov doktor.

Nije vidio problem u onome što bi većini liječnika bilo problematično, i što objektivno valjda i jest problematično, da ujutro liječi ljude od matematički složenih i kompleksnih hematoonkoloških bolesti, a da im popodne propisuje diuretike zbog nogu koje su počele naticati ili da zaviruje u gnojna dječja ždrijela.

Tako je radio, a ja se njegovoga neobičnog načina sjetim kad se u novinskoj redakciji veselim redigirajući ili opremajući članke mladih novinara, premda mi to nije posao, nitko to od mene ne traži i nijedan kolumnist ili novinar moga statusa takvo što ne radi.

Umišljam kako je to neka naša karakterna sličnost.

I bez toga, romanijski dio očeve biografije obilježio me je u emocionalnom smislu, ili me je, barem, naveo da više mislim o stvarima koje bi inače, možda, prošle mimo mene.

Anegdota koju često ponavljam, ispričao sam je u nekoliko eseja i intervjuua, a plašim se da joj se neću oduprijeti i da ću o toj epizodi jednom napisati i fikcionalni tekst: u jesen 1965, nakon obilaska paljanskih bolesnika, u koji je on te subote iz Sarajeva poveo i moju majku, otac i ona ostali su da prespavaju u tada jedinome, starom hotelu, sagrađenom u habsburška vremena, koji se zvao „Panorama”.

Te noći sam začet.

U istom je hotelu, u aprilu 1941. prespavao kralj Petar, s đeneralom Kalafatovićem - koji će docnije potpisati kapitulaciju, prije nego što je napustio svoju voljenu zemlju i otišao u progonstvo, koje će se na kraju, poput progonstava većine europskih monarha, pokazati doživotnim.

Pedeset godina kasnije, u aprilu 1992, u hotelu „Panorama” bit će sjedište Karadžićeve vlade. Tu su se donosile operativne odluke o opsadi Sarajeva, prstenu od ognja i olova, s kojim će - pored svega ostalog zla - zauvijek biti izmijenjene paradigme naših života, koji će potom promijeniti smjer, poput stabla što naiđe na stijenu i nastavi rasti na drugu stranu, onu na kojoj ga, da je sve bilo normalno, nikada ne bi bilo.

Da nije bilo Radovana, ni mene u Zagrebu nikada ne bi bilo.

I tako, između mladoga kralja Petra Karađorđevića i zreloga Radovana Karadžića začeta je metafora iz koje sam rođen.

A da metafora nije šala, i da čitavi svjetovi nastaju i urušavaju se na kraju u metaforu, zna svatko tko je čitao *Stari zavjet*.

Milan Kundera piše da naše civilizacije ne bi ni bilo da neka žena, po svemu drugom sasvim nevažna, iz nabujalih voda nije izvadila korpu u kojoj je bilo dijete osuđeno na smrt.

To je dijete odraslo u biblijskoga Mojsija, od kojega je ovo i počelo.

Naravno, možda tog događaja u stvarnosti nije bilo, vjerojatno da nije, ali što bi uopće bila prošla stvarnost, ona od jučer, od lani i od prije koju hiljadu godina, ukoliko nije čvrsto fiksirana u nedvosmislen povijesni dokument (a što bi tek to trebalo biti i kako se provjerava „čvrstina” povijesnih dokumenata?), nego je prepuštena ljudskome sjećanju, fantaziji i legendi?

Čak i ako je provjerljiva, pa postoje arheološki ili forenzički nalazi, prošla je stvarnost samo metafora. Prošlost je metafora, kao i

historija.

Književnost podrazumijeva umijeće organiziranja niza metafora i pretvaranja prošlosti u novu stvarnost.

Metafora je ono čega nema, a svejedno je živo, iz čega nastaje pripovijest, koja se pripovijeda u kupeu vlaka ili se pretače u tekst. Iz metafore je, kao iz prve čestice, sve nastalo, u metafori će, kao u crnoj rupi, svega nestati.

Mogao bih se sramiti činjenice da sam začet u hotelu „Panorama” na Palama. Niti se uklapa u poželjnu paradigmu nacije koja me je dopala i koju sam svojim odrastanjem počastio, niti je moj pogled na svijet u skladu s jednom tako neotesanom okolnošću. Osim toga, riječ je, ipak, o slučajnosti.

No, ta je slučajnost u svakom slučaju sudbinska.

Da se te subote moj otac nije poželio dokazati, da nije uzeo sobu u hotelu, da moja majka nije pristala, ili da je sve odgođeno za koji dan, ili za samo nekoliko sati, ja se ne bih rodio. Spermij koji je začeo jajnu stanicu već bi bio jako star i umoran, i ne bi prvi stigao do cilja, pa bi na mome mjestu sad bio netko drugi ili - ugodnije mi je tako misliti - neka druga. Nadam se da bi ona dobro znala matematiku, bila bi slavna mikrobiologinja, živjela bi u Torontu i polako bi već zaboravljala ovaj jezik, a s njime bi isprala i svu njegovu gorčinu.

Dakle, iako je riječ o slučaju, koji je dio jedne metafore, činjenica da sam začet u hotelu „Panorama” na Palama jedna je od važnijih mojih životnih okolnosti.

Naravno, mogao bih se toga sramiti, pa prešutjeti.

A moglo je biti i da mi majka nikada ne kaže gdje sam začet.

Otac mi ni to, kao ni išta što bi se ticalo njegove privatnosti, ionako nije rekao. Nju sam pitao, pa mi je, iznenađujuće vedro, i uz brojne detalje, rekla.

Imao sam desetak godina. Da je prešutjela, ne bih ništa o tome znao, kralj Petar i đeneral Kalafatović ne bi mi se nikada približili, ne bi bilo metafore.

XXIII

Najviše vremena u životu s ocem sam proveo na Sokocu i Palama. Vodio je mene i majku, od koje je odavno bio rastavljen, da se nadišemo zraka.

Katkad bismo nas dvojica išli sami.

Bilo je to nakon što je, tek sredinom sedamdesetih, položio vozački ispit i kupio renault 4.

Bio je siv, pamtim mu registarske oznake: SA 827-96.

Nakon renaulta, osamdesetih je vozio Citroen visu, i na kraju, koji mjesec pred rat, maruttija. To su bila tri auta u njegovome životu.

Dok se vozio, slušao je belcanto, Marija Lanzu, Chopina i Mozarta, isključivo onu vrstu muzike u kojoj nije uživao, ali za kojom je, na neki naivan i čudan način, čeznuo.

Tako su se klavirski koncerti nadglasavali s motorom njegove „četvorke”.

A on bi u nekom naivnom, izmišljenom dječjem ritmu lupkao po volanu i pravio se da uživa.

Godinama je, prije polaganja vozačkog i kupovine prvog auta, na Pale i Sokolac odlazio autobusom.

Ljudima je bilo neugodno što im se doktor dovozi onim smrdljivim, rashrندانim đaćkim i radničkim autobusima koji su vonjali na sve i svašta, ponajviše na slabo sagorjelu naftu i izlučevine slabijih želudaca, pa se katkad činilo kako je auspuh okrenut prema unutra, kao u onoj strašnoj beogradskoj dušegupki iz televizijskoga filma Save Mrmka. Zato bi mu često slali općinsko službeno vozilo, ali njemu to nije bilo drago jer bi se moglo proćuti da se vozi na državni račun.

Priznao je da su mu nudili polaganje vozačkoga preko veze.

Postoje ljudi koji će to srediti.

Doktor ne treba ništa da se brine.

Majka je o tome govorila s prezirom, općenito, o njegovim je socijalnim vještinama, strepnjama i frustracijama govorila s prezirom.

Na kraju, ne znam jesu li mu Paljani sredili vozački preko veze, ali je sigurno da ga nije polagao kao sav ostali svijet. Naime, sedamdesetih, kao i osamdesetih, sve do rata, Sarajevo je bilo najgore mjesto u Jugoslaviji za stjecanje vozačke dozvole. Prosjek

broja izlazaka na ispit kretao se između pet i dvanaest, cvjetao je biznis koji bi se suvremenim rječnikom mogao nazvati javno-privatnim partnerstvom: instruktori vožnje - koji su, kao i taksisti, i u socijalizmu bili privatnici - i umirovljeni milicioneri, koji su sačinjavali komisije pred kojima se polagao ispit, imali su zajednički interes da *kandidat* što više puta padne. Instruktori bi naplaćivali dodatne sate vožnje, dok su članovi komisije bili plaćeni po broju izlazaka na ispit.

I tako, zapravo nikome nije bilo u interesu da čovjek za života položi vozački i od kandidata postane vozač.

Otac je ispit položio iz prve, što se nije dogodilo nikome tko nije imao vezu. I to jako dobru vezu.

U to je vrijeme već bio u kasnim četrdesetim.

Postao je vozač jer je jednostavno bio prisiljen na to. Ali kada je napokon provozio, radovao se poput djeteta tim kratkim putovanjima, slobodi koja se pred čovjekom rastvori kada sjedne u auto i krene.

Ranije se nije usuđivao.

Tu vrstu straha prepoznajem u sebi, ne znam je li posredovana genima ili socijalnim okolnostima, ali sam, kao i on, iz straha odustajao prije nego što bih nešto i pokušao, lišio sam se mnogih životnih zadovoljstava, mnogo toga nisam se odvažio, misleći da ja to ne mogu.

Otac nikada nije naučio plivati. Nije se usudio, ili se plašio da će ga netko vidjeti. Ja, ipak, plivam.

XXIV

Uvodio me je u kuće u kojima bi ležao netko bolestan.

Na debelim seljačkim perinama, kao u nekom bijelom moru, uglavnom su bili starci ili starice, kojima je on slušao pluća i srce, napipavao jetru i hrabrio ih otprilike onako kako sam ja u prošli četvrtak hrabrio njega.

I dok sam mu govorio kako se samo mora oporaviti, u nelagodi jer nas netko sluša, imao sam na pameti da je to isto - sad se morate oporaviti - on govorio tim romanijskim starcima, koji bi gledali u njega kao u Boga. I znao sam da on dobro pamti te svoje riječi i da zna što one znače.

Razgovarali smo i tada, za posljednjeg telefonskog razgovora i kontakta u životu, kao dvojica očajnih ateista. Otac nije imao doktora u kojeg bi gledao kao u Boga, jer za njega takav doktor nije postojao.

U tim kućama u Mokrom ili u Vučijoj Luci, koje nisu imale fasadu, niti ograde na vanjskim stepeništima i terasama, živjeli su većinom Srbi. U ono vrijeme to nije bilo važno, ali će kasnije biti. I opet u jednoj, istina prilično krvavoj metafori: granate, mine i rakete dolijetat će s mjesta na koja je, svakoga drugog utorka i četvrtka, te vrlo često i vikendom, tridesetak godina odlazio da liječi ljude. Ispaljivat će ih, bolno često, njegovi pacijenti, njihova djeca i unuci.

I ona koja mu je aterirala u dnevni boravak mogla je biti granata nekoga od njegovih pacijenata.

To što je u turobnoj medijskoj, političkoj i epskoj patetizaciji postalo dijelom opće nacionalističke retorike - da su bivši komšije, oni kojima smo činili dobro, hranili ih, branili i pomagali, pucali po nama dok smo se goloruki skrivali po svojim domovima - mome se ocu stvarno dogodilo.

Nesreća je bila dvostruka: pacijenti kod kojih je ostavio pola života pokušavali su ga ubiti, a radio, televizija i novine stvorili su retoriku koja nemogućim čini njegovu priču, jer se ona, kao propagandni kod, dogodila svima. A kako se ono što se dogodi svima zapravo ne događa nikome, tako, na kraju, ni njega nisu ubijali oni koje je liječio.

XXV

S Romanije pamtim neke od najstrašnijih, potpuno neobjašnjivih prizora.

Ovaj ću pokušati da predočim onako kako sam ga tog dana doživio.

Bila je subota, otac me je poveo sa sobom, bilo je to još u ono vrijeme kada nije položio vozački. Došli smo u neko malo selo blizu Sokoca, ne znam kako se zvalo, pred kuću u kojoj je neki mladi čovjek upravo umirao od srca.

Sjećam se da su pričali kako je voda krenula prošlog vikenda, od gležnjeva pa prema koljenima, i da je zatim rasla i skoro će doći do srca. Otac je klimao glavom i mrštio se, neka starija žena, koja se u autu hitne pomoći s nama dovezla iz Sarajeva, plakala je i grcala kad god bi njezin muž spomenuo tu vodu, a meni se usjeklo u pamet da ljudi umiru kada im se srce utopi.

I danas mi je ta slika blizu kad god čujem da netko boluje od srca.

Umjesto da me uvede u kuću, otac me je ostavio vani.

Možda se takvo što dogodilo još samo jednom, a možda i nikada.

Bilo je ljeto, mjesec august, široka, bujna livada, nasred koje su neki ljudi sa sjekirama, testerama i čekićima sklapali drvenu konstrukciju nepoznate namjene.

Sjedio sam na panju i gledao ih. Oni su se smijali i nešto mi dobacivali.

Bili su neobrijani i krezavi, kao većina starijih Romanijaca u ta doba, a meni su se svi krezavi ljudi činili nekako zlim i opasnim.

Uskoro je stiglo još ljudi, sada mlađih, parkirani su automobili, širilo se neko neobično raspoloženje. Uzbuđeno su o nečemu govorili, čuo se tranzistor s prvim popodnevnim utakmicama.

Pojavila su se četvorica, goli do pasa, vuku lancima sapetu životinju.

Ona ispušta glasove kakve do tada, a možda mi je pet godina, nisam čuo.

Iza njih ide čovjek u bijelome, doktorskom mantilu, s velikom kožnom torbom.

Životinju su dovukli do drvene konstrukcije, i sada je okreću na leđa i vezuju lancima. Na jedan, dva, tri, pokretom kao da lome debelo

granje, četvorica su joj raskrečili stražnje noge i tako ih vezali za drvene grede.

Čovjek u bijelom mantilu otvorio je torbu i iz nje izvadio nekakvu metalnu spravu, poput onih iz očeve ordinacije samo puno veću, njome je zahvatio golema životinjska muda, stvor je prodorno kriknuo, a onda je čovjek dograbio golemi drveni čekić i udario.

Jednom.

Drugi put.

Treći put.

Svaki put životinja bi učinila trzaj od kojega je poskakivala cijela drvena konstrukcija. Muškarci su je pokušavali zadržati, ali bi onda i oni poskakivali zajedno s njom.

Krikovi mladoga junca, sada volića, neusporedivi su u sjećanju. Ili tako jezovit glas živoga stvora nisam u životu čuo, ili je sjećanje takvo da nešto strašnije više i nisam u stanju čuti.

Sjedio sam na svome panju, gledao, i nisam znao što se događa.

Ljudi su se ponovo smijali, životinja je tupo, ravnim, odsutnim, glasom i dalje tulila, bilo je gotovo.

Oca dugo nije bilo.

Kada je izišao, znao sam da je mladi čovjek umro. Iz kuće se čuo kričeći ženski glas, ali puno slabiji i manje dojmljiv od glasa onog vola.

Nisam ga ništa pitao, niti sam mu rekao što sam vidio. Nikome tu priču nisam ispričao.

XXVI

Drugi neugodan događaj ticao se none.

Moja baka, koju sam zvao nona, majčina majka Olga Rejc, rođena Stubler, bila je iznimno gadljiva kada je riječ o hrani ili piću. Plašila se da bi ona, ili netko njezin, a najprije ja, jer me je voljela više nego oboje svoje žive djece, mogao preko pokvarene hrane ili neopranih čaša navući neku tešku i neizlječivu boleštinu.

U drugim stvarima nije bila takva čistunica, ali sa želucem je bila vrlo oprezna.

Nona je od nekih ružnih životnih doba bila izričit ateist, a oduvijek je bila antinacionalist. Ne bih to napominjao da joj se nije dogodilo nešto zbog čega se odmah zatim ugrizla za jezik i što je kasnije, istina uzalud, stotinu puta pokušavala objasniti: imao sam devet godina, otac je nedavno položio vozački i kupio renaulta, i htio me je voditi sa sobom u jednu od svojih romanijskih bolesničkih vizita.

Ona, koja mu štošta u životu nije praštala i nije se lako nosila s njegovim slabim karakterom, strogo mu je rekla, prije nego što će me predati u njegove ruke:

Pazi da šta ne pojede kod Srba!

Zaprepašteno ju je pogledao, moja na viku vazda spremna majka je dreknula - mama, šta to govoriš pred djetetom! - otac me je zgrabio i izvukao van, nastojeći mi, kao da sam, recimo, retardirani trogodišnjak, odvratiti pažnju na nešto drugo, ne bi li se što prije zaboravio taj čudni ispad.

Naravno, ne samo da ga nisam zaboravio, nego mi se utisnuo kao još jedan identitetski znak, možda ne toliko važan, ali raspoznatljiv svih ovih godina.

I naravno, opet nisam ništa pitao.

No, ona je uskoro, misleći da neću prepoznati povod, jedne večeri pred televizorom krenula pripovijedati o tome kako su Muslimani, čak i kada su najsiromašniji, jako čisti i uredni, jer njihova vjera nalaže da se često peru i da stalno budu blizu vodi. Zato se, govorila je, a da je nisam ništa pitao, kod Muslimana može s poda jesti. Srbe i Hrvate njihova vjera nije učila higijeni, pa zato oni nisu čisti, i ne bi se kod njih trebalo jesti ako ih čovjek jako dobro ne poznaje. Pa je nabrajala

neku našu radničku rodbinu kod koje joj se gadi i kafu popiti, a kamoli nešto više od toga.

Tako se opravdavala za jednu bizarnu, današnjim govorom rečeno - politički nekorektnu rečenicu, kojom je, mislilo se, zatrovala moju ideološki i na svaki drugi način nevinu dječju dušu.

Otac, da bi popravio stvar, tog je dana prihvaćao svako čašćavanje, tjerajući me da kod svakoga jedem i pijem, kako u srpskim tako i u muslimanskim kućama, ne bih li prihvatio da su svi ljudi jednaki i da su svi jednako čisti.

Ne znam prilazi li se danas na takav način odgoju djece, bilo gdje u zemljama rasturene Jugoslavije, ali i šire. Polazeći od različitih porodičnih, ideoloških, pa i sudbinskih pretpostavki, moji su razdvojeni roditelji, kao i moja nona, bili uvjereni da gotovo i nema ničega važnijeg u odgoju djeteta nego naučiti ga kako su svi ljudi jednaki i kako nitko nije bolji ili pametniji zato što je ove ili one nacije. Uz to im je, čini mi se, bilo važno još samo da ne postanem lopov. Sve drugo je bilo moguće i dopušteno.

Bili su inficirani jednim lijepim komunističkim vjerovanjem, ili ih je nešto drugo navodilo da se plaše prezira prema drugima? Vjerojatnije, ovo drugo.

XXVII

Postojala je mentalitetna razlika između romanijskih Muslimana i Srba.

Osim što je prvih bilo manje - kao dijete nešto i nisam primjećivao da su čišći od drugih - oni su svoju zahvalnost prema doktoru iskazivali na tiši način i unutar vlastita četiri zida.

Pritom, valja znati da su tada gotovo sva društva bila mješovita, u kafani, domu zdravlja, autobusu ili na autobuskoj stanici, već tamo gdje su oca prepoznavali. Također, neki su se Muslimani ponašali sasvim kao Srbi, dok su neki Srbi bili ko upisani Muslimani. Tako to jest u miješanim sredinama, ili je tako bilo jer danas u Bosni miješanih sredina gotovo da i nema, onih u kojima se ne bi tačno znalo tko je većina, tko manjina. Miješana je samo ona sredina gdje se Drugi ne osjeća kao nacionalna manjina. Brojevi i statistika nisu najvažniji.

Zato je vazda neugodno, i vazda čovjek ima neku potrebu da se ispričava čim krene govoriti da su jedni bili ovakvi, drugi onakvi, ali taj je govor, osim što je blizak predrasudi i stereotipu, katkad i tačan. A onda kada nije tačan, tada se u njemu krije nešto što je jednako važno: općeprihvaćeni stav o nekoj stvari ili pojavi.

Postojalo je opće mišljenje o tome kakvi su romanijski Muslimani, a kakvi romanijski Srbi.

Možda i nije bio tačno, ali se živjelo kao da jest.

Srbi su svoju zahvalnost pokazivali na burniji način. Osim što bi doktora počastili u svojoj kući, bilo im je stalo da učine nešto što će se vidjeti i prepričavati. Svoga spasitelja i iscjelitelja htjeli su pokazati u čaršiji, da ga svi vide i da svi znaju. Zvali su ga za kuma i predlagali mu da se bratime.

Ocu je i to, vjerojatno, prijalo.

Kada ti se svi dive, i sam pomalo prestaneš da se brineš.

Pale i Sokolac, Romanija i podromanijski kraj, imali su zanimljivu povijest u Drugome svjetskom ratu. Osim što je tim krajem minuo mladi kralj u časovima kad mu se raspadalo kraljevstvo, i što je na samome početku ustanka komunist iz Rijeke Slaviša Vajner, nastojeći da otme narod od četnika, preuzeo nešto od njihova outfita, pa je pustio gustu crnu bradu, nabio šubaru na glavu i udesio da ga

zovu Čiča, da bi zatim poginuo - kriptičnim žargonom socijalizma govoreći - u nerazjašnjenim okolnostima, Romanija se pamti i po - također kriptičnom - naslovu „kriza narodnooslobodilačkog pokreta”, iza kojega u službenoj povijesti onoga vremena ne stoji uglavnom ništa, nekoliko praznih, neispisanih stranica, ali se podrazumijeva zapravo sve.

Naime, nakon što im je ubilo Čiču, ili nakon što su ga ubili sami, Romanijci su masovno mijenjali znakovlje na svojim šubarama, šajkačama i titovkama, skidali su petokrake i vraćali kokarde, o čemu govori još jedna ironična povijesna činjenica: posljednji bosanskohercegovački predratni film, Gluvi Barut Bate Čengića, snimljen prema Ćopićevom mračnom i turobnom romanu, govorio je, kroz perspektivu potpunog razumijevanja i pripovjedačeve sućuti, o tim danima kada su se Čičini romanijski partizani pretvarali u četnike.

U četnicima su ostali sve do pred kraj rata, kada su, sasvim bezbolno, ponovo mijenjali stranu.

Komunistička vlast nad Romanijcima nikada nije provodila onu vrstu pedagoške vendete kao nad svijetom iz nekih drugih krajeva koji bi pružao masovnu podršku ustašama, četnicima, suradnicima okupatora općenito.

I još bi za svaki državni praznik školski zbor pjevao onu: „Ide Tito preko Romanije, i on vodi svoje divizije...” Ako ih „i on vodi”, tada mora da je i netko drugi vodio svoje divizije, mislio sam, nemajući još uvijek saznanja o ritmičkoj strukturi pjesme, niti o tome da se, kako je genijalno objašnjavao Marko Vešović, u desetercu mora masno lagati da bi se moglo pjevati. A katkad se u takvoj laži zna naći i neka zabranjena istina. Eto, ta s divizijama.

Bilo je to 1969. ili 1970, kad su ga povelili na čašćavanje u „Panoramu”, i kad su se u neka doba jako podnapijali, pa je pao prijedlog da se moga oca proglasi za vojvodu.

U tom trenutku, njemu i nije na um padalo što bi to trebalo da znači i kakvo je to vojvodstvo čija čast mu je upravo ponuđena.

Svjesno ili nesvjesno, odmah zatim zaboravio je taj događaj, pa ga se sjetio dvadesetak godina kasnije.

Moglo je to biti ono lažno dolaženje pameti, kakvo je malo pred rat ušlo u modu, pa su svi pričali neke anegdote, iznenada se prisjećajući svih onih situacija u kojima hi dobre komšije, prijatelji ili

kumovi pokazali takozvano pravo lice, ali niti je otac takvim stvarima bio sklon, niti je njegova priča imala tu vrstu pouke.

Pripovijedao ju je s nekim sitnim veseljem, kao da su ga Paljani tada, prije trideset godina, namagarčili na kartanju, a on je upravo otkrio prevaru.

U svome su ga pijanstvu, sretni što imaju takvoga doktora, častili svojom velikom tajnom, a on se, poput Petera Sellersa u filmu *Dobro došli gospodine Chance*, samo dobroćudno smješкао i ništa nije razumio (Kao dijete mislio sam da imam ružnog oca, sve dok nisam vidio Petera Sellersa. Drugi tu sličnost ne primjećuju, ali meni se i danas čini da je taj čovjek bio isti moj otac.).

A mogao je, barem tada i barem u jednoj društvenoj igri, biti četnički vojvoda. Tek da vidi kako i to izgleda.

Na kraju, nisu se Paljani pokazali ni toliko nezahvalnima.

Većina Sarajlija početkom je rata doživjela frustraciju koja će se na kraju pretočiti u konstitutivni mit, gotovo identitetsku stavku, nešto što Sarajlije obilježava i određuje do dana današnjega.

Onaj dobar prijatelj, komšija, kum, a u naročito atraktivnim slučajevima rod rođeni, brat od tetke, zet ili punac, svi oni srpske nacionalnosti koji su mu valjali u životu, i kojima je on valjao, obično neka duša od čovjeka, ljudina, plemenit u svakome pogledu, dobrovoljni davalac krvi, istaknuti sportski radnik, samo je jednoga dana, krajem marta ili početkom aprila 1992, bez pozdrava nestao iz svoga stana, iz haustora, s ulice, iz zajedničke kafane...

Sljedeće što slijedi u tom mitu služi tome da istakne širinu duše i toleranciju onoga koji ovo priča: ne zamjera on njemu što je otišao na Pale, ako je budala neka ide, ne zamjera mu ni što je sada prvi do Karadžića, svatko sam bira svoju sudbinu, ali kako je mogao otići, a da svome najboljem drugu, kumu, rodu rođenome ne kaže da odlazi i što će se dalje događati?

Ali ni to naš Sarajlija ne bi njemu zamjerio, samo da je kazao: de, bolan, skloni djecu, bit će sranja!

I tako se, već skoro dvadeset godina jedni Sarajlije obračunavaju s drugim Sarajlijama, sve dokazujući preko tuđih grijeha svoju moralnu i ljudsku ispravnost.

Na kraju, od jedne ozbiljne priče, od stvarnoga rascjepa u dušama mnogih, koje su njihovi bliski i dragi bez riječi napuštali, odlazeći

tamo odakle će se potom pucati na Sarajevo, nastao je nepristojno patetičan socijalni obrazac, čime je na svaki način karnevalizirana i ona važna i tragična privatna razina raspada multinacionalnog i multikulturnog Sarajeva, koji će biti dovršavan skoro dvadesetak godina kasnije.

I kojega će dovršiti upravo oni Sarajlije koje drugim Sarajlijama nisu mogli oprostiti to što su između ljudskosti i nacije odabrali naciju. Istina, oni svoje komšije krive nacije neće bez riječi napustiti i otići, nego će od njih svojim ponašanjem i držanjem načiniti drugorazredne građane.

Osim što je bio nesklon ceremonijalima javnih ispovijedi i moralnome samopotvrđivanju, očeva priča bila je suprotna.

Tokom marta 1992. telefonirali su mu ljudi s Pala i govorili neka se skloni. To je bio način na koji su oni pokazivali zahvalnost. Radilo se o neobičnoj ponudi: protjeraj se sam prije nego što te mi protjeramo, a možda i ubijemo.

XXVIII

Mislim da nije ostao iz nekih čvrstih i načelnih razloga.

Kada je počeo rat u Sarajevu, imao je šezdeset tri, bilo mu je još malo ostalo do penzije, a sve što je u životu napravio bilo je vezano za taj grad. Izvan Sarajeva u tim godinama više ništa nije mogao započeti. Ostao je jer nije imao kamo da ode.

U *Nepodnošljivoj lakoći postojanja*, Kundera piše: „Živjeti u tuđini znači kretati se u praznom prostoru visoko iznad zemlje bez zaštitne mreže koju čovjeku osigurava njegova vlastita zemlja, u kojoj ima porodicu, kolege i prijatelje, gdje se lako može sporazumjeti sa svakim na jeziku koji zna iz djetinjstva.”

Tu vrstu rizika on ne bi mogao podnijeti, između ostaloga i zato što je tada polako započinjalo njegovo umiranje.

Uskoro će prestati da radi, prestat će biti ono što je u njegovome životu i identitetu jedino pozitivno određeno: biti doktor, liječiti ljude. Onoga što ga je na negativni način određivalo i što je u njemu stvaralo tjeskobu već se bio oslobodio: više mu nisam postavljao pitanja, nije me morao u nelagodi grliti, majka mu je bila već odavno mrtva, sa svijeta su nestali svi oni i sve ono što ga je činilo ucijenjenim, što ga je brinulo ili plašilo.

Njegova je patnja napokon bila nalik patnjama drugih ljudi među kojima je u ratu živio. Više nije bilo ni Partije, i nikome nije bilo važno što je iz ustaške obitelji. Uskoro će mu, međutim, zahvaljujući meni, stići nova javna stigma. Ali i s njom će lako.

Da je otišao, samo bi se izložio.

XXIX

Zahvaljujući meni, stigla ga je jedna od apsurdnijih objeda, ona da je zapravo Srbin.

Do rata se, dakle, morao snalaziti i domišljati kao ustaški sin, da bi malo prije kraja rata postao Srbin. U obje situacije bila je to, za sarajevske prilike, najneugodnija socijalna pozicija.

Samo što se u prvome slučaju status mogao razriješiti članstvom u Partiji i određenim oblikom društvenoga dezangažmana (jednostavno rečeno, ustaškome sinu nije bilo preporučljivo da ikome da povoda pomisliti kako se negdje gura preko reda), dok je prevođenje u Srbe bezizlazna i neusporediva nezgoda.

Kako i zašto bi čovjek rekao da nije Srbin?

Pogotovo nakon što su Srbi počinili zločine i nakon što im je ime došlo na zao glas.

Kako se onda odnositi prema konstataciji da si Srbin?

Kažeš li da nisi, mučit će te savjest, jer ćeš izdati vlastito načelo po kojem su svi ljudi i svi narodi potencijalno jednako dobri i zli.

Ako šutiš, to znači da pomalo već jesi Srbin i da bi se, u vlastitoj koži, morao snalaziti i u toj ulozi, s tim identitetom.

Ali zašto, ako to nije ni bolje ni lošije nego biti Hrvat?

Ali da i nije tog silogizma, i da u tom istom Sarajevu nije bilo i onih drugih i drukčijih Srba, nego da su baš svi Srbi pucali na Sarajevo, za mog bi oca bilo nedostojno da kaže kako Srbin nije, nego je Hrvat.

Osim što bi time sugerirao kako ima nešto protiv Srba, da je i on u ratu postao nacionalist, gubio bi i ponešto od svoga stvarnog identiteta. Čovjek je Hrvat samo ukoliko to ne mora dokazivati - pogotovo time da nije Srbin - jer onoga časa kada se takvi dokazi od njega zatraže, svaki je čovjek zapravo Jevrejin. Samo što su drugi Jevreji daleko, i nisu njegovoga jevrejstva svjesni.

Naravno, svatko, ili gotovo svatko, tko je na bilo koji način mogao glasno tematizirati njegovu nacionalnost, znao je da je moj otac Hrvat.

Ali ne bi li se tim činom iskazao prezir prema njegovom sinu, a možda i ne bi li se sinu zaprijetilo preko oca simboličkim oduzimanjem onoga jedinog identiteta koji se u nas uopće i broji u

ljudske identitete, čisto su ga i nedužno u nekoliko navrata proglasili za Srbina.

To je jedna od rijetkih stvari u vezi s kojima sam na njega ponosan: dobar je Srbin u takvim situacijama bio moj stari.

Zanimljivo je i da se zna odakle je priča krenula: iz netom otvorenog veleposlanstva Republike Hrvatske u Sarajevu.

Širili su je u „Imperijalu”, prvoj u ratu uređenoj gradskoj kafani, neki krupni, ćelavi i kvrgavi momci u diplomatskim odijelima, koji su tjednima, vrlo glasno, ali blagonaklonog tona, sa svakim tko bi želio slušati započinjali priču o doktoru Jergoviću, divnome čovjeku, Srbinu koji je ostao u svome gradu, za razliku od sina propalice i četnika, koji je pobjegao gdje, nego u Hrvatsku, pa još u Zagreb, gdje ga finansira Židov Soros.

Naravno, pozivali su se oni na svoje izvore i saznanja, pogotovo ako bi se našao netko da im što prigovori, i tako fascinirali prisutne lažnim i izmišljenim obavještajnim podacima, sve plaćajući piće svakome tko bi ih htio slušati.

Takvih je u Sarajevu bilo na pretek, a i vremena su bila gurava pa se koristila prilika da ti netko plati piće.

Puno kasnije, pogotovo nakon što je Bošnjake desetak godina nakon rata šćepao njihov nacionalistički amok, koji se od srpskoga ili hrvatskog razlikuje, ipak, samo po vrsti i količini naoružanja i vremenu pojavljivanja, srbovat ćemo moj otac i ja u nekim novim, sada muslimanskim interpretacijama.

No, dok su se nadležni u Hrvatskome veleposlanstvu naprosto bavili izmišljanjem i laganjem, to jest kontraobavještajnom djelatnošću na način novokomponirane Šuškovce i Tuđmanove ustašije, ovi su se pozivali na činjenicu da je moj otac radio na Palama i na Sokocu.

Mislili su da on to, valjda, sakriva, pa su, da meni napakoste, slavodobitno otkrili stvar.

I uopće im nije bio potreban drugi dokaz: čim je tako ustrajno liječio Srbe, i ponekog Bošnjaka koji bi se tamo zatekao, mora da je doktor Jergović bio Srbin.

XXX

Početak sedamdesetih kupio je zemlju na Trebeviću i počeo graditi vikendicu.

Taj predio zove se Mala Ćelina, danas je u Republici Srpskoj.

Išli smo tamo, često i svi zajedno, mama, tata i nona.

Da nas je netko gledao sa strane, djelovali bismo mu kao jedna sretna i skladna socijalistička obitelj. Nosili bi se cekeri s hranom i pićem, karirana dekica koja će se rasprostrijeti na travi, i sve ono što je u to vrijeme činilo izletnika.

Sjećam se, recimo, svih onih novotarija što su nadopunjavale rekvizitu i scenografiju, ili su nas podsjećale na nešto što smo vidjeli samo na filmu.

Jednoga su se dana, tako, u dućanima pojavili valjci s aluminijskom folijom. Možda u prvi mah i nismo znali čemu to služi, ali onda je netko u foliju zamotao pileće batake za na izlet, i tada smo mogli shvatiti da je ta folija zapravo ono što smo vidjeli u nekom američkom filmu. Nije dovoljno izumiti kotač, treba dokučiti da se on okreće.

Ili Eurokrem!

Možda baš iste godine kada je otac kupio zemlju i unajmio radnike da mu grade vikendicu - daleko od toga da je bio jedan od onih koji bi sve svojim rukama napravili - „Takovo” iz Gornjeg Milanovca je, po licenci neke talijanske firme, počelo naveliko proizvoditi Eurokrem, koji će na kraju, u kolektivnom doživljaju stvari i sentimentalnom odgoju dječjih naraštaja, postati eurokrem.

Do tada, u Jugoslaviji je čokolada postojala samo u čvrstom stanju, a tekuća ili kremasta bila je, opet, samo u stranim filmovima i u bajkama (pamtim kako sam, kao četverogodišnjak, bio zadivljen kada mi je nona pročitala frazu iz neke, čini mi se, skandinavске bajke: „rijeka čokolade”).

Također, postojao je mit za koji će nas doživotno uvjeravati kako je utemeljen, a mi u njega nećemo vjerovati ni nakon što povjerujemo da pušenje izaziva rak pluća. Taj mit glasi: jedenje čokolade izaziva karijes.

Ponesene novinskim člancima sa stomatološkim preporukama, objavljivanim po *Praktičnoj ženi*, *Svijetu* ili *Nadi*, stotine će hiljada

jugoslavenskih majki početkom sedamdesetih, prije pojave eurokrema, braniti djeci da jedu čokoladu.

I onda se, kao neko svjetsko čudo, dogodilo da se u dućanima pojavi čokolada koja se ne grize zubima, pa onda, vjerovali smo, otpada i stomatološka objeda da ih može kvariti. Majkama je bilo teško dovoditi u pitanje nešto što je toliko logično, pogotovo kada je potvrđeno specifičnom dječjom verbalnom agresijom: ne može zube kvariti nešto što se samo grlom guta!

Naravno, pojavit će se drugi načini za diskvalifikaciju tekuće čokolade, među kojima su dva najvažnija i tako karakteristična za eru socijalizma i njezin prateći imaginarij.

Pod jedan: eurokrem je skup, nemamo mi para za to, dijete treba rano da se uči ekonomiziranju materijalnim sredstvima, štednji i tome da se u životu ne može imati baš sve.

I pod dva: eurokrem nije zdrav, jer je nezdravo sve što kod nas ne raste, od banana do viskija, i što ne postoji u varijanti koju bi nam poslali rođaci sa sela.

U svakom slučaju, u boljim se kućama eurokrem smio jesti samo u iznimnim prilikama. Recimo, u slučaju bolesti, pluskavica, zaušnjaka ili rubeole, kad ti ionako nije bilo ni do čega, i jedva da bi se mogao radovati eurokremu.

Ili u pravilnim vremenskim razmacima, jednom tjedno, na primjer u petak.

Ili, naravno, kad bi se išlo na izlet, u našem slučaju na Trebević.

Dakle, da bi me odobrovoljili za Trebević, ili da bih i ja mogao uživati u nečemu što je za njih bilo veliki užitek, kupovali su mi kutijicu - ne onu najmanju, nego malo veću - s eurokremom.

Još bih od Sarajeva zamišljao kako ću ga pojesti, i onda bi mi bilo zlo po onim trebevićkim serpentinama.

No, kad sam već kod eurokrema, vrijedilo bi se sjetiti i zanimljivoga psihotesta koji je taj proizvod upisao u naše živote.

Krema je bila podijeljena na bijeli i smeđi dio. Bijeli je, kako su tvrdili u reklamama, bio načinjen od lješnjaka. Vjerojatno u Jugoslaviji nije bilo djeteta koje bi preferiralo bijeli pred smeđim eurokremom, ali pitanje je koji dio pojesti prvi, ako znaš da ćeš se načekati do sljedećeg eurokrema.

Jedni bi, ispunjeni oduševljenjem, navalili na smeđi, a onda bi - takav je život - s ravnodušnošću prerano odrasle djece pojeli i bijeli. Drugi bi zamiješali smeđi i bijeli dio, i mutili ga kašičicom sve dok ne nastane neka nova krema, koja više nije tako fina kao smeđa, ali nije ni bezvezna kao bijela.

Ja bih na brzinu smazao bijelu kremu, a onda bih natenane, lagano i dugočasno, obrađivao smeđu. Da mi što duže potraje, možda i cijeli život.

Treći važan izum socijalizma, koji se pojavio u vrijeme kada je otac počeo graditi vikendicu, bio je radiokasetofon.

Do tada su postojali samo mali japanski tranzistori, i oni malo veći, radioaparati na baterije, ali ideja da na izletu slušaš muziku koja nije s radija činila se revolucionarnom. Kao da na livadu doneseš gramofon i ploče, uključiš ga tko zna u šta, i slušaš ono što slušaš kada si kod kuće.

Pojava radiokasetofona bila je prvi korak ka onome što će nastati nakon raspada Jugoslavije, kada otac već postane starac i kada ga se život, zapravo, više i ne bude ticao: bio je to korak prema vremenu kada će ljudi na livadama, osim muzike kao s gramofona uza se imati i telefone da telefoniraju i da na tim telefonima gledaju televiziju, ili neke svoje odabrane filmove, kao da su upravo u kinu. Imat će općenito sve što imaju kada su kod kuće i nisu na izletu, ali neće time biti previše fascinirani. Svakako ne onoliko koliko su bili kada se pojavio radiokasetofon.

Problem s tom spravom sastojao se u nesolidnosti industrijske proizvodnje u socijalizmu i problematičnom stanju naših *energetskih potencijala*, kao i općenito socijalističkih zemalja, na čelu sa Sovjetskim Savezom, da prate napredak tehničkih dostignuća, pogotovo u oblasti elektronike.

Naime, svi ti radiokasetofoni bili su japanske ili njemačke proizvodnje, a samo su baterije bile naše, uglavnom marke Croatia ili Tesla. U to vrijeme nigdje nije bilo uvoznih, Varta baterija.

Radiokasetofoni ranih generacija bili su pogonjeni sa četiri do šest onih najvećih okruglih baterija (od koliko volti, tko bi to sad znao?). Silna energija, reklo bi se.

Ali već nakon pola sata slušanja muzike kasete je počinjala zavijati, soprani su se pretvarali u tenore, tenori u basove, Ljupka

Dimitrovska u Lea Martina, i nastupalo bi dugo, višesatno mučenje, od kojega ni djeca ni odrasli nisu željeli odustati, jer je kasetofonsko čudo bilo dojmljivije i od svoje, tako brze i iritantne zvučne degradacije.

Iz nekoga neobjašnjivog razloga, baterije koje bi oslabile nakon pola sata još bi barem čitav sat bile dovoljno snažne da pogone to zavijanje.

Kako li su samo bili sretni oni kojima bi netko iz Trsta donio prave, njemačke baterije.

I nakon što kasete više ne bude, niti ikakvih nosača zvuka čiji bi ton bio u vezi s bilo kakvim mehaničkim kretanjem, čovjeku ostaje taj zvuk u ušima, i čudan osjećaj da u televizoru, ipodu ili CD-plejeru povremeno nešto počinje zavijati, premda je to tehnički nemoguće. Bit će da to zavijaju duhovi naše prošlosti.

Dobro pamtim očev trebevički kasetofon, iako sam ga posljednji put vidio prije trideset i koju godinu.

Jednoga dana otac me je samo prestao voditi u svoju vikendicu.

Nakon toga više nikada nisam bio na Maloj Čelini, ne znam kako su napredovali radovi, ni kada je vikendica dovršena.

Ni to jedan drugome nikada nismo spomenuli.

XXXI

Ne znam kako je i od koga stigla vijest da se otac oženio.

Samo se počelo živjeti kao da je oženjen i kao da je oduvijek tako.

Ništa mi o tome nije rekao, samo je bio još prijazniji i veseliji, pun preventivnih zagrljaja.

Žena moga oca prethodno je, navodno, bila njegova pacijentica. Nije bolovala od leukemije, nego od neke lake bolesti. Nikada ju nisam sreo, premda Sarajevo nije tako veliki grad. Njen glas nisam čuo ni preko telefona, jer se nekako podrazumijevalo da ga ne nazivam kući.

Ne znam kakav je problem imala sa činjenicom da je imao sina, pogotovo jer ona nije imala djece. Mogla je, bez puno truda, biti dobra pomajka.

Imao sam dvanaest-trinaest godina, već odrasli dječak, jeftin i jednostavan za održavanje.

U nekoj bernhardovskoj, tjeskobnoj katoličkoj prozi, možda bih je mogao opisati i oživjeti kao ženu koja je frustrirana time što nije mogla imati djece.

Ali to bi, kažem, bila fiktionalna proza, bio bi to roman koji bih mogao pisati jer se radi o nečemu što me se jako tiče, o čemu razmišljam cijeloga svog odraslog života i još koju godinu adolescencije, puberteta i kasnoga djetinjstva, i što mi je u svakom pogledu blisko. Bliski su mi motivi svih likova u tom romanu: slaboga oca, tjeskobne maćehe koja ne može biti majka, sina koji je u mnogo čemu nalik ocu, katkad skoro njegovo zrcalo...

To bi bio roman, a ovo je priča o jednoj stvarnosti koja je u nedjelju i biološki okončana.

U stvarnosti ne znam doista ništa o ženi s kojom je otac živio duže od trideset godina.

Nikada se nisam ljutio na njega zbog ove izdaje.

Nisam se ljutio što više ne mogu ići na Trebević. Ni što mi nikada nije pokazao stan u koji se uselio malo prije nego što će se s njom oženiti, i u kojem je, prema socijalističkim stambenim pravilima, dobio barem petnaestak kvadrata pride na to što ima dijete. Nisam se ljutio što mu mogu telefonirati samo kada je na poslu. Nisam se ljutio što se sve to nekako podrazumijeva, i što se podrazumijeva još

toliko drugih okolnosti i činjenica, i nikad u svemu tome nisam ništa pokušao promijeniti.

Naši međusobni odnosi i životi mogli su se promijeniti samo na jedan način: da prekinem svaki kontakt s njim i uznastojim u životu biti sve suprotno od onoga što je bio on.

Ali da bih to ostvario, morao sam se najprije naljutiti.

A ja se nisam mogao ljutiti na njega jer sam ga u svemu tome razumio, i jer mi je bilo žao što mu je život bio težak i što do smrti nije mogao rasteretiti svoju savjest. Tako me je rastužilo kad mi je u četvrtak rekao kako mi nikada nije mogao pokazati svu svoju zahvalnost.

Zahvalnost, za šta?

Za ono što pišem, naravno.

Bio je daleko od mene i nije znao ni kako bi me volio. Pa ga je onda i zbog toga mučila savjest.

XXXII

U bernhardovskom romanu o ocu, maćehi i sinu, epska bi okosnica morala biti posvećena očevom grizodušju.

Bio je čovjek osjetljive savjesti, uvijek se zbog nečega osjećao krivim, i nakon što mu majka više nije bila živa, i nakon što je, istina kasno, sasvim zagospodario svojim moralnim i emocionalnim bićem.

Njegov osmijeh, kojim me je podsjećao na Petera Sellersa, bio je osmijeh grizodušja.

Moralna procedura katoličkih zajednica zasnovana je upravo na grižnji savjesti, što se stoljećima kosi i kultivira poput engleske trave. Grijech je poput vode kojom se trava zalijeva, zajednica bi se raspala kada bi na čas presušili grijesi, ili kada bi se najednom grijesi kažnjavali po zakonu i po ljudskom srcu.

Otac je, zbog nečega to stalno ponavljam, bio ateist.

Ali bio je katolički ateist. Sve je u njegovoj patnji, samooptuživanju i prijetvornosti bilo katoličko. Katolička je bila i tiha strepnja da bi ga na kraju mogla stići strašna kazna, od koje se branio liječničkom požrtvovnošću - kad god bi ga usred noći budila rodbina umirućeg bolesnika, on je skakao iz postelje, iskupljen za grijeh što me više ne vodi na Trebević.

Nije ništa manje bio katolik od svoje majke, ili od strašnoga sarajevskog nadbiskupa Ivana Evandeliste Šarića, koji je pisao ode poglavniku Paveliću, a na istrebljenje Jevreja i Srba gledao je kao na žalosnu povijesnu potrebu, ili Božju kaznu za razapinjanje Krista i crkveno raskolništvo. Osim što otac, za razliku od svoje majke i od njezinoga nadbiskupa, nije imao Boga na svojoj strani.

Način na koji ga se njegov otac, a moj djed, odrekao, na neki je neobičan način odredio njegov odnos prema meni.

Opet to ne mogu drukčije ispričati ili objasniti, doli prisporodobom iz moga nenapisanog bernhardovskog romana, i u tom romanu odnos oca prema sinu predstavlja zrcalnu sliku odnosa njegovoga oca prema njemu.

Sve je tu isto i ponavlja se, svaki osjećaj i svaki strah, osim straha od kazne i grižnje savjesti.

Imajući pred očima, i u duši, grijeh svoga oca prema sebi, imajući svijest da će, po Božjim i po ljudskim zakonima, on ispaštati grijehe u

vječnim, paklenim mukama, otac je prema sinu bolji, iako ponavlja istu matricu.

Jedna se fabula ne razlikuje od druge, a svijest o grijehu proizlazi iz svijesti o ponavljanju. Umjesto ljubavi prema svome djetetu, čovjeka vodi samo strah od grijeha.

XXXIII

Da li ja to upravo kažem da me otac nije volio?

Nisam razmišljao o tome, tok ovoga popodnevnog nedjeljnog eseja naveo me je i na to, ali mi se čini da me zapravo nije volio. Bio sam njegov strah od grijeha. Ništa me u toj misli ne uznemirava, osim strepnje pred mogućom patetikom, nakon što je sad napisana.

Sama misao nije bila patetična.

U njegovome životu nekako su se skladno uklopile, kao u dječjem puzzleu s razglednicom Sarajeva, dvije velike patnje: privatna, obiteljska, koja s mjestom i vremenom nije nužno u vezi; i historijska, koja se utisne u čovjeka, poput pečata s državnim grbom.

Privatne okolnosti bile su istovjetne s povijesnim, i razlike skoro da nije bilo između onoga čemu je stremio i u što je tonuo kockarski duh očevog djeda, poštara rodom iz Ličkoga Lešća, i onoga u što se pretvarala država u kojoj se otac rodio.

Bračna nesreća i frustracija moje babe Štefanije fatalno se potrefila s bračnom nesrećom i frustracijom Hrvatske i hrvatskoga naroda u karađorđevićevskome kraljevstvu. Od tada, njezin je život, a zatim i život njezinoga slabog sina, a moga oca, bio trajno ucijenjen državnim prilikama i političkim promjenama.

Ne znam kako bi bilo da je bilo drukčije.

Znam samo da onda ovo ne bih bio ja.

Da me je mogao voljeti, ili da je imao čime, da se znao otrgnuti od onoga što mu je životnim okolnostima bilo zadano, ne bi bilo ni ovog oproštaja. Ali ne bi, pretpostavljam, bilo ni one vrste moga interesovanja za politiku i za povijest dvadesetog stoljeća, uglavnom balkansku i jugoslavensku, koje je upisano u većinu toga što sam napisao, u knjigama ili u novinama. Da nije tog puzzlea koji se tako savršeno uklopio, načinjenog od povijesnoga zla i privatne nesreće, sigurno bih bio drukčiji pisac, ako bih uopće bio pisac.

XXXIV

Jednog je dana, u mjesecu kada je u Sarajevu počinjao rat, on bio na klinici, i čuo je kroz prozor niz eksplozija. Dolazile su s istočnih strana, gdje su Bjelave i Mejtaš, kraj u kojem sam živio.

Hvatala ga je panika. Uključio je radio, da čuje gdje se puca.

Javljeno je da su tri minobacačke granate pale na Sepetarevac. To je ulica u kojoj sam živio.

Otišao je do telefona i nazvao, ali se nitko nije javio.

Ostavio je pacijente, premda je za deset minuta trebala biti vizita, pa je onako u bijelome mantilu, s kemijskom olovkom zataknutom za džep na kojemu je pisalo dr Jergović, istrčao van, na ulice po kojima su, poput ljetne kiše, sve jače pljuštale granate, pa je trčao, onako vremešan i debeo, sve do Mejtaša i Sepetarevca, izbezumljen mišlju da sam poginuo.

Kada je stigao, našao me je živoga.

Bio je sretan.

Vjerujem da on to ne bi mogao preživjeti, da bi mu se srce raspuklo.

Ubila bi ga savjest da me je tada ubila granata. Takav je to bio trenutak.

XXXV

Ne postoji beskonfesionalni ateist, onaj koji nema svoj hram, makar bio napušten od Boga. Barem u nas, i u Europi, takvog ateista nema. Možda drugdje, gdje svačega ima, i taj ateist postoji.

Zato život bez Boga, ili bez vjere u njega, i dalje podrazumijeva život unutar istoga sustava vrijednosti, pravila i ceremonijala. Ateist je obično obavezan da čini isto što i vjernik, živi poput njega, iste ga aveti progone, od istih strahova strahuje, samo što se nema čemu nadati, nema u što vjerovati i ne zna zašto je takav kakav jest.

To nije površna stvar, niti je Bog poput cigarete, pa da čovjek tek ne zna kamo će s rukama nakon što prestane pušiti; Boga se nekako i možemo osloboditi, pa umjesto beskrajna apsoluta prihvatiti beskrajnu prazninu, ali način na koji se Bogu prilazi trajat će još dugo nakon što ga više ne bude. Put ostaje i nakon što cilj više ne postoji.

Ja sam, recimo, odrastao uz ateiste muslimane koji nisu jeli svinjetinu.

Njihov je ateizam u svemu bio beznadno uvjerljiv, ali su se po tom detalju razlikovali od ateista katolika i pravoslavnih ateista.

Neki od njih čak su i obrezivali djecu. I nisu to činili zato što bi im bilo važno što će reći svijet, ili zato da udovolje tradicionalnoj obiteljskoj starčadi.

Nisu to činili ni samo zato što je takav bio običaj. Ni samo zato što je to bio jedan od mogućih sadržaja njihovoga deklariranog nacionalnog identiteta.

I kada Boga za njih više nije bilo, ostala je široka cesta po kojoj se prema njemu išlo i na kojoj se, puno važnije od toga, svakodnevno živjelo. Specifični nacionalni supstrat naših naroda, ono što doista razlikuje Hrvate od Srba, ili Bošnjake od jednih i drugih, toliko je oskudan i siromašan, a sličnosti su nam, od Triglava do Gevgelije tako fatalne, da bi ateistima ostalo malo od njihovih nacija kada bi nekim čudom zaboravili običaje i mitove religija iz kojih su potekli. Na kraju, čak i temeljito ateizirana balkanska multikulturalna društva temeljena su na vjerskim razlikama, pa onda nije neobično ni da smo doživjeli to da se vjerski ratovi vode među ateistima.

Ili, recimo, katolički ateizam slovenskoga socrealističkog pisca Franceta Bevka.

Njegova *Knjiga o Titu* nalazila se u školskoj lektiri za četvrti razred osmoljetke. U njoj je na pristupačan, ali mitomanski - da ne kažem mitomanijački - način bilo opisano odrastanje Josipa Broza.

Dio materijala za knjigu Bevk je, navodno, pronašao u Dedijerovim *Prilozima za biografiju Josipa Broza Tita*, a dio je otkrio samostalnim istraživanjem.

Vladimir Dedijer svoju je knjigu demonstrativno započeo nakon rezolucije Informbiroa, s namjerom da raskrinka sve osobne uvrede i objede na Titov račun, a objavio ju je u godini Staljinove smrti, usporedo u Ljubljani i Beogradu. France Bevk je *Knjigu o Titu* objavio dvije godine kasnije, 1955.

Do danas, i po Bevku, i po Dedijeru, i po svim drugim biografima i hagiografima, teško je znati što je u priči o odrastanju najvećega sina naših naroda i narodnosti vjerodostojno, a što je mistifikacija ili naprosto izmišljotina.

No, njegovo rođenje, djetinjstvo i odrastanje, kada ih Bevk iz Dedijerovog reportažnog diskursa pretvara u lijepu književnost, počinju frapantno podsjećati na rane dane Isusa Krista. Često je moguće ustanoviti po kojim je dijelovima i motivima iz *Novoga zavjeta* Bevk ispisivao svoj socijalistički palimpsest.

Jednostavno, ali i posve krivo, moglo bi se zaključiti kako je pisac to činio s namjerom da svjesno manipulira s upisivanjem Tita u narodnu svijest, i to na mjesto na kojemu je u prethodnih dvadesetak generacija i tisućinjak godina bilo upisano ime Sina Božjega.

No, prije će biti da nesretnome Slovincu, vjernome učeniku Ivana Cankara, koji je, kao i toliki drugi, tokom rata izgubio vjeru u Boga, evanđelja i Kristovi životopisi ne samo da nisu bili ni na kraj pameti, nego i da bi se posramio ili uvrijedio kada bi nas čuo što o njegovome djelu govorimo i što u njemu nalazimo.

Bit će da je, u časovima svoje velike fascinacije Titovom osobom, te pod političkim, ali i književno-stilskim imperativima svoga junaka prikazao onakvim kakav bi, u njegovoj svijesti i njegovom doživljaju ljudskih vrлина i veličina, izgledao najveći i najčovječniji čovjek na svijetu.

I tako je France Bevk prikazujući Tita prikazao Boga, i to onakvoga kakav mu je bio najbliži i kojega je poznavao iz djetinjstva, premda u njega više nije vjerovao, Boga po katoličkom nauku i kalupu.

Ali zašto je onda prestao vjerovati?

Zašto je cijeli partizanski naraštaj prestao vjerovati u Boga?

Zašto je moj otac, još nesvršeni gimnazijalac, već bio bezbožnik?

Objašnjenje da je tako htjela Partija bilo bi nedovoljno i krivo. Isto kao što je krivo zaključivati kako su ljudi ponovo postali pobožni nakon što više nije bilo Komunističke partije.

Uostalom, ako je netko iz oca istjerivao Boga, ili ako je - kako to vrlo tačno i slikovito utvrđuje narodna fraza - ubio Boga u njemu, onda to nisu bili komunisti, nego njegova majka. Nakon što vrlo pobožna majka sinu na umoru odbija dati čašu vode, kažnjavajući ga tako za komunističko bezbožništvo, sin se, možda, i neće na majku smrtno naljutiti, ali će sigurno pomisliti kako s njezinim Bogom stvari ne stoje dobro.

Ali i to je literarizirana pretpostavka.

Mrtav je, pa o njemu ništa drugo više i ne mogu znati, osim onoga što nastaje iz literarne mašte.

Moj otac nestvarno je biće, hobit, Kraljević Marko, trol i Harry Potter, Saladin iz *Hiljadu i jedne noći* i Flash Gordon, gore na nebesima, pa sve što o njemu kažem, i o vremenu u kojem je bio živ, izmišljeno je. Nema istine o mrtvima, osim da su mrtvi i više ih nema, kao da ih nikada nije ni bilo.

Ali i dok je bio živ, toliko sam malo o njemu znao da je za mene otac bio biće iz mašte.

U ratnim godinama i u prvim godinama mira partizanske, pa komunističke vlasti dopuštale su slavljenje vjerskih blagdana. O partizanskim božićima potreseno je pisao i Eduard Kocbek u svojim dnevnicima.

Bilo je to vrijeme kada se, prema zamislima velikoga Staljina, borba za slobodu vodila kapilarno, kroz Narodnu frontu, koju su sačinjavali svi antifašisti, patrioti i nevoljnici koje je u borbu potjerala pripadnost krivoj rasi ili naciji. Komunistička partija trebala je biti zamašnjak te široko zahvaćene društvene skupine, diskretna u distribuciji svojih ideoloških postulata, ali i - što bi bilo važnije - nije smjela ući u provođenje ideološkoga monopola i preuzimanje vlasti.

Staljinova volja i želja činila se paradoksalnom: od jugoslavenskih komunista očekivao je da se ne ugledaju na Oktobarsku revoluciju i godine stvaranja Sovjetskog Saveza.

Iz strateških razloga nije htio uznemiravati zapadne saveznike u vrijeme kada su mu, tokom 1943. i 1944, dostavljali oružje s kojim će, uz stravične herojske žrtve naroda Sovjetskoga Saveza, slomiti Hitlerovu Njemačku i osvojiti pola Europe.

Ali nešto je bilo važnije: konačno osvajanje i sovjetiziranje Jugoslavije provelo bi se mimo slabe i nesamostalne Komunističke partije. Ideološko preporađanje trebalo je stići tek sa sovjetskim osloboditeljima. Dok oni ne dođu, avangarda radničke klase sudjelovat će u božičnim i uskršnjim proslavama. A kad sovjetska braća stignu, lokalne Komunističke partije više neće biti. Na takav način okupiran je veći dio istočne Europe.

I tako je drug Staljin, nadajući se da će od Jugoslavije stvoriti uzornoga satelita, na koju godinu produžio život Bogu u našim krajevima.

Pa kad današnji antikomunisti govore da je Tito bio gori staljinist i bezbožnik od samoga Staljina, nisu baš posve u krivu. Na kraju, zahvaljujući tom njegovom hiperstaljinizmu i nepovjerenju prema ideji Narodne fronte, zahvaljujući tome što je insistirao na vodećoj ulozi Komunističke partije, Tito je u nekoj ne baš tako dalekoj budućnosti što će nastupiti već sredinom šezdesetih omogućiti radikalnu liberalizaciju jugoslavenskoga društva. I postupio je kao dobar patriot.

Tako bi to, opet, izgledalo u literarnoj interpretaciji. Kao literarni paradoks.

Otac je, dakle, postao ateist još u vrijeme kada to nije bio društveno-politički imperativ.

Nikada neću doznati kako je postao svjestan Božje neprisutnosti.

Podijelio je jedno metafizičko iskustvo cijeloga svog naraštaja, ili barem najvećega njegovog dijela. Zanimljivo je, međutim, da njihova duhovna revolucija nikada nije postala temom jugoslavenskih književnosti ili kinematografije.

A trebalo bi biti da je čudo otkrovenja Božje neprisutnosti jednako čudu Božjega ukazanja.

Ateizacija ratnoga i poratnog jugoslavenskoga društva velika je priča, koja se redovito pokušavala ispričati u sociološkom i društveno-političkom ključu, na način koji je Branko Ćopić, kroz usta Nikolettine

Bursaća, satirom rasteretio od svakoga dubljeg i privatnijeg značenja.

Scena u kojoj Nikoletina po povratku iz borbe starici majci objašnjava kako Boga nema i zašto ga nema, na kraju je postala amblematska, pa se tokom jugoslavenske historije razlistavala u desetine i stotine istih a različitih priča, skečeva, anegdota, pisanih i usmenih; od partizanskih igrokaza i komedija koje bi pisali lokalni učitelji, a izvodile su ih amaterske kazališne družine, do bezazlenih, na brzinu improviziranih petominutnih scenskih prikazanja, kroz koja bi se, u televizijskim emisijama poput *Znanja imanja*, sela nadgornjavala u kulturno-umjetničkom stvaralaštvu. Boga nema zato što ga nema, zato što je komesar brigade rekao da ga nema i zato što se ni po čemu ne vidi da ga ima.

Niti se ikada vidjelo.

Na to bi se, nakon što ga oslobodimo Ćopićeva literarnog genija i socijalnog dara, mogao svesti Nikoletinin poučak o Bogu.

Na njega su se kasnije nadovezivali i komunisti, i antikomunisti, pa se sva jugoslavenska drama ateizacije svela, uglavnom, na seljaka s mitraljezom, koji će, urbi et orbi, širiti i diktirati vjeru da Boga nema, pri čemu će krivovjernici imati posla s njegovim mitraljezom.

Kada se jednoga dana, početkom devedesetih, jutro pred rat, Bog u Jugoslaviju vrati, neće to biti isti onaj Bog koji je između 1943. i 1948, ili još nekoliko sljedećih godina, napuštao duše naših očeva, baba i djedova, nego će taj novi Bog svjedočiti svoje prisustvo u ime nacije.

Ukazat će se svakoj od njih, pa će u Bosni, slijedom povijesnih i narodnosnih okolnosti, svoju svetu trojnost rasporediti na tri nacionalne nominacije. Novi Bog neće biti ni tako zahtjevan i striktan kao stari, niti će od vjernika očekivati da vjeruju u mitove, legende i svete priče, u to da je Svijet stvarao šest dana a sedmoga se odmarao, ili u to da je Kain ubio Abela. Bit će to Bog nacionalnog poslanja, neka vrsta nebeskoga Starčevića, Strossmayera i Karađorđa, sasvim praktičan Bog, čije će se ingerencije vršiti i provoditi po starinskome principu, kako budu napredovale njegove vojske, ali prema suvremenim metodima i saznanjima nauke i tehnike, koja su dovela do izuma savršenih artiljerijskih oružja i

oruđa, što Božje stvorenje uspijevaju pronaći i likvidirati na svakome mjestu na kojem se ono skriva u strahu od smrti i patnje.

Nekoliko puta sam nakon 1990. s ocem razgovarao o Bogu i Crkvi. Kada bismo se našli, a kasnijih godina puno češće telefonom.

Nisam ga to na takav način mogao pitati, ali me je zanimalo hoće li se vratiti tamo odakle je jednom davno pobjegao. Osluškivao sam što će o Njemu reći, iščekivao stanku u rečenici, nelogičnu jer nije na mjestu zarez a ili tačke, u koju bi se udjenula njegova sumnja kako Nešto, ipak, postoji.

Špijunirao sam ga tako, slao mu lažne signale, pa ga navlačio i pomalo lagao o vlastitoj vjeri i nevjeri, a on bi mi govorio kako o svemu tome valja tiho, diskretno i nikako drukčije, jer su ovi novi vjernici zastrašujuće agresivni i brojni; govorio je da im se ne smije davati povoda za svađu, da ih se treba čuvati i izbjegavati bilo kakve rasprave s njima; govorio je da u Zagrebu trebam biti još puno oprezniji nego u Sarajevu, jer su u Zagrebu samo jedni, samo su katolici, dok drugih nema, pa se katolici nemaju uz koga navikavati da drugi i drukčiji postoje, što ih čini još zatucanijim i radikalnijim; govorio je, pred rat u Sarajevu, kada su po gradu osvanule naljepnice s natpisom „Abortus je ubojstvo”, kako se plaši da takvu propagandu šire budući ubojice, ali me je molio da o tome ne pišem...

Bio je tih i bio je trpeći, pravi katolički ateist, nije ga obasjala Božja milost novoga, nacionaliziranog Boga.

Ni o tome ga nikada ništa nisam upitao, ali mislim da nije izvadio hrvatsku domovnicu, na koju je, kao i svi bosanskohercegovački Hrvati, prema Tuđmanovim zakonima imao pravo. Ako je to, možda, i učinio, moglo je to biti samo na ženin nagovor.

Bio je star, nigdje mu se više nije išlo, odbijao je da se seli u sretniju domovinu, a domovnica bi mu bila korak ka iseljenju. Ali da je to učinio, da je tražio hrvatsko državljanstvo, morao bi se poslužiti praktičnim društveno-političkim licemjerjem.

Priznajući tako da Bog postoji, morao bi, kao i svi drugi bosanskohercegovački Hrvati, priložiti krštenicu Katoličke crkve kao jedini dokument što im ga hrvatska država priznaje u dokazivanju hrvatstva.

XXXVI

Imao sam dvadeset četiri godine, kada su moje pjesme uvrštene u *Antologiju hrvatskoga pjesništva* koju je za sarajevsku „Svjetlost” priredio pjesnik Mile Stojić. Bila je to 1990.

U vrijeme zajedničkoga, dvovarijantnog jezika, pisao sam i govorio, kao i danas, neortodoksnom, ali i nedvojbenom zapadnom varijantom. Pisao sam, dakle, hrvatskim jezikom.

Od rana sam, bilo u novinama ili u svojim pjesmama - pošto sam prije rata objavljivao samo knjige pjesama - tematizirao svoje porijeklo na način iz kojega je prilično nedvosmisleno proizlazilo da sam u nacionalnom smislu Hrvat.

U ljeto 1991. i početkom 1992. supotpisao sam dva javna proglašenja, što ih je sastavljao uglavnom Ivan Lovrenović, u kojima se prosvjedovalo protiv Tuđmanove politike prema Bosni i apeliralo na njega da se predomisli i da poštuje subjektivitet Bosne i Hercegovine. Potpisnici su se deklarirali kao „hrvatski intelektualci iz Sarajeva”. Zašto bih se na takav način i na tom mjestu izlagao ukoliko nisam Hrvat?

Moje prezime je markantno hrvatsko.

U vrijeme moga odrastanja i školovanja nisu postojali dokumenti u kojima bih - ili u kojima bi netko drugi u moje ime - deklarirao svoju nacionalnost, ali u vjenčanom listu mojih roditelja, na primjer, ili u njihovim rodnim listovima i krštenicama jasno piše da su Hrvati.

Početak devedesetih postojali su praktični razlozi zbog kojih se isplatilo imati hrvatski pasoš, ali načelno govoreći, zašto bi netko tko nije Hrvat tvrdio da jest Hrvat?

Ipak, kada sam ljeta 1993. stigao u Zagreb, i to kao čovjek sa - što bi se ono reklo - stalnim radnim mjestom, budući da sam od 1989. bio zaposlen kao novinar u *Slobodnoj Dalmaciji*, nisam imao dokument kojim bih dokazao da sam bosanski Hrvat, a ne, recimo, bosanski Srbin ili bosanski Musliman.

Nisam ga ni mogao imati, jer za razliku od svojih roditelja, nisam bio kršten u katoličkoj, ni u bilo kojoj drugoj crkvi.

Prema metafizičkim izvjesnostima i neizvjesnostima nisam toliko ravnodušan da bih se mogao na brzinu krstiti iz praktičnih razloga. Bilo bi to samoponiženje, ali i izraz odsustva svakog poštovanja

prema Bogu i onima koji u Boga vjeruju. Ja ne vjerujem, ali zašto bi to moralo značiti da Boga ne poštujem?

I nije mi išlo u glavu da bih mogao biti Hrvat po tome što sam katolik.

U glavu mi nije išlo da bi itko mogao biti Hrvat po tome što je katolik.

Katolištvo i hrvatstvo bili su, u ta moja rana i naivna doba, jasno odijeljeni pojmovi, koji su se dodirivali samo u kulturnim identitetima. Jednom davno, katolištvo je postalo dijelom hrvatskoga nacionalnog identiteta, ali je ono dijelom kulturnoga identiteta i onih ljudi i naroda koji među Hrvatima žive a nisu Hrvati. Skoro onoliko koliko su islam i pravoslavlje dio mog identiteta. Bio sam smrtno ozbiljan mladić, i tako mi se sve to činilo. Nisam se namjeravao krstiti, nego sam živio s privremenim dokumentima i po Zagrebu tražio vezu koja će mi pomoći da nadležni uvažavaju moju neospornu pripadnost hrvatskome nacionalnom korpusu. Napokon, mislio sam, nije pošteno da i mene i moga oca nadležni za komunizma sumnjiče jer je baba Štefanija bila ustašica, te što su joj sestre kao ustašice emigrirale u Argentinu, a sada mi ti isti nadležni, koji su katkad i bukvalno isti ljudi, postavljaju pitanje jesam li uopće Hrvat i zahtijevaju crkvenu potvrdu o toj stvari.

Ali vezu nikako nisam nalazio.

Prijatelji i poznanici zbunjeno bi zurili u mene, nudili da me njihov prijatelj svećenik krsti, a kad to nisam htio, nudili su mi i fiktivna uvjerenja o krštenju, i nikako da shvate što ja, zapravo, želim i zašto odbijam tu jednostavnu i razumnu ponudu.

Ne moraš učiti katolički katekizam, molitve i te stvari, rekao mi je jedan moj i danas dobar drug, misleći, valjda, da se plašim kako bi me vjerske knjige mogle zaraziti kakvom duševnom bolesti.

Sve to bolje znam i od tebe i od toga tvog popa, bjesnio sam.

Tih dana, mjeseci, pa i koju godinicu, počesto sam znao upasti u gnjev, pa vičući, da me svi što bolje čuju, psovati Boga, Crkvu, popove, i sve druge koji mi ne daju domovnicu. Zvučalo je sablažnjivo. Zato sam to i činio. Inače Boga nisam psovao, i mislim da ga nije u redu psovati. Može se takvom psovkom nekoga bespotrebno uvrijediti ili uplašiti.

Osim toga, to je ona vrsta psovke koju samo uzdah dijeli od molitve.

Opsovati se može samo ono što postoji, barem ovim našim balkansko-slavenskim psovkama. Možda negdje postoje i psovke kojima bi se psovalo ništavilo i hulila praznina, ali naše su psovke vrlo konkretne, čak i onda kada su bogate metaforama. Mi psujemo isključivo nekoga tko je prisutan, u nama, oko nas ili nad nama. Boga se psovkom doziva. Kad god bih ga opsovao, potvrđivao sam njegovu sveprisutnu Osobu.

Ako postoje ljudi koji su u stanju da Boga psuju, a da ga pri psovci ne osjete, nego se u sljedećem trenutku više i ne sjećaju što su to i koga upravo opsovali, tada su oni idealni ateisti. Takav očito nisam.

Na kraju, nitko od onih koji su mi mogli, ili htjeli pomoći, nije shvatio zašto želim domovnicu bez krštenice.

U jednom je trenutku priča došla i do D. Š., hrvatskoga lirskog pjesnika delikatne duše, za hrvatske ratne prilike još delikatnijega seksualnog opredjeljenja, koji je, od prvih Tuđmanovih dana, navikao voljeti Hrvatsku kao golemu i rodnu majku, među čijim se golemim grudima njezini sinovi i kćeri iskupljuju od svakoga zla. Pisao joj je pjesme, posvećivao ih hrvatskim braniteljima i stradalnicima, te je po Londonu i diljem svijeta agitirao za domovinu.

Na kraju, vrhovnik ga je uzeo u Ministarstvo vanjskih poslova, gdje je, u vrijeme kada sam pokušavao doći do nekrštene domovnice, bio na dovoljno visokom mjestu da mi je pribavi u roku od dvadeset četiri sata. Napokon, baš preko tog su ministarstva, u isto vrijeme, domovnice i važeće pasoše, katkad i više njih s različitim imenima, dobivali i istaknuti međunarodni kriminalci, koji s Hrvatskom i s hrvatstvom nisu imali nikakve veze, a kao najistaknutijega među njima pamtit ćemo stanovitoga Semjona Mogiljeviča, jednoga od vrhovnih vođa ruske mafije. Takve domovnice i putovnice imali su, čitamo u novinama, i ubojice Zorana Đinđića.

D. Š. bio je prijatelj jedne moje prijateljice, obećao je da će provjeriti što se može za mene učiniti, a prijateljica je rekla da to može značiti samo jedno: pobijedila je moja principijelnost i tvrdoglavost, dobit ću domovnicu bez krštenice. Jer kad on kaže da će nešto provjeriti, to znači da je posao već skoro završen.

Osim toga, kolege ste pisci, rekla je, a ni to nije nešto na što bi takav čovjek mogao ostati neosjetljiv.

Dobro, taj mi se argument baš i nije svidio, jer D. Š. nikako nije bio pisac i pjesnik po mojoj mjeri i volji. Ali hajde, nakon što mi sredi papire, nikada o njemu i njegovoj književnosti neću ništa loše govoriti. Toliko mogu učiniti za zajedničko dobro i za hrvatsku književnost, u znak zahvalnosti i u ime prijateljstva.

Pa kao što je Mile Budak Krleži spasio glavu u ustaškome Zagrebu, tako će i meni D. Š. srediti uvjerenje da sam Hrvat. Istina, takvo uvjerenje Krleži nije bilo potrebno, ali ni meni ne visi glava o koncu, kao što je njemu visjela.

Prošli su mjesec, dva i tri.

Pjesnik se nije javljao, premda mu je zajednička prijateljica ostavila moj broj, da mi se javi kada sve bude sređeno.

A onda sam slučajno sreo nju. Rekla mi je da ju je on zvao prije nekoliko tjedana, i da je bio jako nesretan i tužan.

Dobro, lirik njegove vrste uvijek je nesretan i tužan, u trenucima kada to nije, on prestaje biti pjesnik.

Ali zbog mene je bio nesretan i tužan.

Kaže da mi ne može pomoći i ne može mi srediti domovnicu, jer da sam -

o tugu i nesreću hrvatske književnosti - u svim dokumentima napisao da sam po nacionalnosti - Jugoslaven.

Prijateljica je zvučala nekako suho. Poput ručno rađene hartije, što je dvjestotinjak godina čamila između knjiga u kakvoj crkvenoj knjižnici, i sada se, pri prvom dodiru ljudskih ruku, osipa i pretvara u prah, tako da nećemo ni saznati što na njoj piše, tako mi se rasipala pred očima. Nisam ju ni dodirnuo, da je sasvim ne izgubim.

Uglavnom, ne rekoh joj nikad da u životu nisam imao tu čast da ispunjavam dokumente u kojima bih se nacionalno deklarirao, tako da se nisam mogao deklarirati ni kao Jugoslaven, premda mi se sad, evo u ovome trenutku, dok pred njom stojim, i u sljedećem, dok ovo pišem, ideja o tome da u ponuđenu rubriku ispišem tu omrznutu, neprijateljsku riječ, čini sasvim prihvatljiva i bliska.

Jer ako D. Š, taj nesretni i tužni hrvatski lirik, ne bi za mene učinio ni djelić onoga što je ratni zločinac Budak učinio za Krležu, nego me još lažno denuncira kao Jugoslavena ne bi li to čula Ustaška nadzorna služba iz četrdeset prve, tada mi se čini da je ovoga časa pred njim i njegovima jedino časno i biti samo Jugoslaven.

Ništa joj od svega toga nisam rekao, nego sam se pošteno uplašio.

Telefonirao sam prijatelju, jednome od onih pravih i doživotnih, inače bosanskome franjevcu, i iznio mu svoj problem. On je učinio sve što je bilo potrebno. Došao je u Zagreb i krstio me svojeručno u jednoj novozagrebačkoj crkvi.

S tom sam krštenicom otišao po domovnicu, putovnicu, osobnu iskaznicu...

Uvukao sam se kao uljez i ostao tu u sve vrime godišta.

Barem administrativno, više me ne mogu izbaciti. Povremeno bih znao sresti D. Š.-a u gradu, nakon njegovih dugih i napornih misija u širenju istine o Hrvatskoj i njezinoj borbi za slobodu. Jednom nas je, ne znajući ništa, netko i upoznao, dok smo obojica sudjelovali u osnivanju novoga, antinacionalističkoga društva pisaca.

Pružio mi je ruku, i ja sam neko vrijeme držao i otresao tim njegovim malenim, vlažnim i mlitavim udom, neprijateljski srdačan i odsutan, baš kao da u glavi upravo slažem sonet.

Vlast u zemlji bila se promijenila, Tuđman je umro, ali D. Š. je ostao na visokim diplomatskim položajima. Istinu o Hrvatskoj širio je po Indiji i Japanu, i sastavljao lirska sočinjenja o čistoj i gracilnoj ljepoti toga siromašnog svijeta.

A kada bi došao doma, grozio se divljaka koji na stadionima pjevaju: „Oj hrvatska mati, Srbe ćemo klati...” Jer, nismo mi Balkanci.

Kad god ga vidim na televiziji, prepoznam u njemu neki tik, boju glasa ili uljudnost moje ustaške babe, pa mi nije draga njegova lirika prilagođena novim političkim okolnostima. Općenito, takve me hrvatske personae vazda okrenu epici.

XXXVII

Rođen sam u braku krštenih roditelja, čiji su roditelji također bili uredno kršteni, po obredu Svete rimske katoličke crkve.

Po onom uobičajenom redoslijedu stvari, i po logici jugoslavenskih ateizama, nisam trebao ostati nekrst.

Ali, evo, kako je bilo: Roditelji me nisu krstili, jer su imali pametnija posla - upravo su se razvodili - jer su bili aktivni nevjernici i jer u njihovoj generaciji nije bio običaj krstiti djecu. No, u većini slučajeva, zapravo uvijek, našla bi se neka pobožna baka, ili neki djed, demobilizirani domobran i stari mačekovac, koji bi, što iz vjerskih, što iz buntovnih razloga, potajice ili javno, ali svakako bez prisustva roditelja, krstili dijete.

Tako je došlo do toga da golema većina mojih vršnjaka bude krštena, ukoliko su katolici, ili obrezana, ako su muslimani.

Tek bi se među Srbima našao poneko da ga nije škropilo svetom vodicom ili umakalo u svete vode rijeke Jordana.

Je li to bilo društveno-političko i vjersko licemjerje?

Zapravo i nije. Ako se već nije vjerovalo u Boga, nije se moralo zaklinjati protiv njega. Sveta vodica nije otrov, obrezivanje je, kažu doktori, zdravo iz higijenskih razloga, pa ako je babama i djedovima sve to nekakvo veselje, ako ih podsjeća na mladost, onda neka im bude. Osim toga, rekosmo da smo se po krštenjima i sunećenjima i nacionalno razlikovali.

Veći dio godine živjeli smo u Drveniku kod Makarske.

Nono, nona i ja. Nono je bio otac moje majke, bolovao je od srčane astme, pa je za maglovitih i smogovitih zimskih mjeseci morao živjeti na moru.

Sarajevo bi ga ubilo.

Bio sam vezan za njih dvoje, puno više nego za majku i oca, i to će trajno ostati tako. I danas, u mnogo čemu, majku doživljavam više kao sestru. I to mlađu sestru.

Nono i nona također su bili ateisti.

On se, govorio je, rodio kao nevjernik. Iako se školovao u Travniku, u isusovačkoj gimnaziji, ni kao dječak nije vjerovao da će ga strašno prokletstvo stići ako zubima dodirne hostiju. Hrabro bi sažvakao Tijelo Kristovo, i nije mu bilo ništa.

U Prvome svjetskom ratu bio je, kao i većina Bosanaca, na talijanskoj fronti, na Soči, blizu svoga zavičajnog Tolmina. Možda je sreo Ernesta Hemingwaya, kada je on kao novinar prolazio tim ratištem, jednim od najkrvavijih u Velikome ratu, koje će mu, potom, biti inspiracija za niz ratnih scena u više njegovih knjiga.

Možda je, kažem, Hemingway vidio noneta, s puškom, bajunetom i s fesom Bosanske regimente na glavi, pa je, možda, barem u nekoj rečenici, riječi ili zarezu, nono živ u knjizi velikoga američkog pisca.

Pao je u talijansko zarobljeništvo, o kojem je cijeloga života pripovijedao kao o lijepim i dobrim vremenima, naučio je talijanski i sprijateljio se s ljudima iz raznih dijelova razvaljene Monarhije.

Cijeloga života imao je ratne drugove, ali u Boga nimalo nije vjerovao.

Samo bi se svake godine svečano uredio, pa je odlazio na ponoćku u sarajevsku katedralu, da se dobro ispjeva. Božićne su ga pjesme podsjećale na majku, koja je mlada umrla. A pjevati nije znao.

Nona je nekad bila vjernica, premda nije bila iz religiozne obitelji.

Imala je sina, moga starijeg ujaka, o kojemu često pišem. Mobiliziran je, kao unuk narodnosnog Nijemca i materinji govornik njemačkoga jezika, u jedinice Wehrmachta. Poginuo je u Slavoniji, u kasno ljeto ili ranu jesen 1943.

Tako je nona postala ateist.

Kažnjavala je Boga tako što u njega više nije vjerovala, niti je ulazila u crkvu. Ako bi i ušla, da meni pokaže šta ima unutra, ponašala se kao da je kročila u bilo koju građevinu u kojoj nema nikoga. Recimo, kao u muzej.

Ona me je naučila svemu što je zaista važno.

Većinu drugoga naučio sam sam.

Ovoga se sjećam dobro: imao sam četiri godine, šetali smo Stradunom, pitao sam je postoji li Bog.

Onima koji vjeruju, postoji, a onima koji ne vjeruju, ne postoji.

Postoji li tebi?

Ne postoji.

A postoji li meni?

To ćeš sam znati.

Kada?

Kad budeš htio.

Nono je bio poliglota. Govorio je pet-šest jezika, i stalno je učio neki novi.

Družio se s ljudima koji su dobro igrali preferans ili su znali voditi ozbiljne razgovore. Za drukčije ljude bio je previše nervozan.

Drvenik je zimi bio sasvim pust. Dio ljudi, demobilizirani partizanski oficiri, odlazio bi u gradove koje su naselili, najviše ih je živjelo u Beogradu, dio je radio u Makarskoj i Splitu, bilo ih je i po Australiji i Novom Zelandu, mladi su kojekuda išli u škole i studirali, tako da u selu osim nas, ponešto staraca i kojeg ribara s porodicom, nikoga nije ni bilo.

Ali djed nije volio samovati, nego je tražio nekoga od svoje vrste.

Tako je pronašao fra Aleksandra, redovnika iz drevnog samostana u obližnjem Zaostrogu, koji je u malenoj drveničkoj crkvi služio nedjeljne mise.

Počeli su se međusobno posjećivati, fra Aleksandar bi dolazio kod nas, pogotovo u vrijeme burnih političkih događaja, pa su njih dvojica zajedno slušali radio i raspravljali o katastrofi što se približava.

A uvijek se približava neka katastrofa i nailazi neki sudnji dan.

Sjećam se dobro i onoga ljetnog dana i noći 1969, imao sam tri godine, kada je fra Aleksandar došao da s mojim djedom sluša direktni radijski prijenos spuštanja čovjeka na Mjesec, iako ga je, kod sebe u Zaostrogu, mogao gledati na televiziji. Mi, pak, nismo imali televizor, pošto djed nije dopuštao da televizor uđe u njegovu kuću, i vrlo je agresivno i nemilosrdno zastupao tezu kako ta sprava odvlači pažnju, razbija koncentraciju, razara čovjekov privatni život, otežava misli i tko zna što sve još.

Prvi televizor kupit ćemo tek nakon što, u jesen 1972, moj nono umre.

Katkad mi je žao, katkad mislim da je dobro što sam tu dugu raspravu o ljudima na Mjesecu doživio kada sam imao samo tri godine, pa je štošta u njoj, vjerujem, u sjećanju nadopisano i pridodano, i u svemu je više mirisa, boja i dojmova nego što će ih biti u sličnim događajima iz kasnijega života.

Sjećam se kako su, tokom razgovora, izlazili van, među oleandere, kako su gledali u nebo i raspravljali. Uvala je bila posve tiha, vladala je bonaca, a njihovi su glasovi odjekivali sve do punte i do puntina, pa ih je nona pokušavala utišati, jer tko zna što će svijet čuti u

njihovoj raspravi o Mjesecu. Mogao bi netko pomisliti da se to šjor Frane svađa s fratrom.

Nono je bio konzervativan: astronautika je za njega bila isto što i šah, lijepa, ali beskorisna igra, danguba važna samo zato što su Amerikanci odlučili da u njoj nadjačaju Sovjete.

Fra Aleksandar je vjerovao da to čovjek, s Božjom pomoći, kreće na putovanje prema zvijezdama.

Nono se smijao i govorio mu da su zvijezde daleko, a Mjesec je tu, na dohvat ruke, bliži od Makarske, i zašto bi se mi sad uzbuđivali što su Amerikanci u Makarsku stigli prije Sovjeta.

Uživali su u tom nadgornjavanju, ali ja sam većinu toga zaboravio.

Njihove sam razgovore slušao do navršene šeste godine, a poslije djeda više nije bilo. Za neke stvari bio sam premalen da bih pamtio, ili da bih razumio o čemu govore, ali druge su mi se usjekle, više po atmosferi, bojama i osjećajima, nego u riječima i rečenicama koje bi se mogle prenijeti na papir.

Postoji i ono nešto što je u čovjekovom životu važno, što je, možda i presudno, utjecalo na njegov svjetonazor, nešto što je jedan od njegovih identiteta, ali se ne da pretvoriti u riječi.

Wittgenstein, možda, nije u pravu: postoji i to nešto, što se nikako ne da izreći, a o čemu je, istovremeno, nemoguće šutjeti. Književnost, između ostaloga, i služi tome da se cijeloga života iznova pokušava reći ponešto od onoga što se ne da utjerati u riječi, a piscu se uvijek čini da mu je na vrh jezika.

Jedna od knjiga za koju se pripremam otkako me je upustilo među pisce, iako je, vjerojatno, nikada neću napisati, kratki je roman o spuštanju ljudi na Mjesec, u Drveniku, uz radio. Nono i fra Aleksandar jedini su živi likovi. Tu je još dječak koji šuti i sluša, i nona koja ispunjava ukrštene riječi, i samo ih pogleda mrgodno kad u žaru rasprave dižu glas. Jedan je u habitu, drugi u sivom kućnom džemperu na zakopčavanje, premda je ljeto. Mirišu borovina i coppertone, iz kampa s druge strane uvale čuju se glasovi, mlađarija pjeva uz gitaru.

Takav bi to bio roman, ali treba pronaći način da se prenese osjećaj one noći, čijeg iskustva nema u riječima, ne postoji u konkretnim događajima, nema ga u opisima.

O Bogu nisu razgovarali.

Svakome od njih troje bilo je jasno kakav je čiji odnos s Bogom.

Ali fra Aleksandar je jednom poželio da me krsti. Njih dvoje nisu se protivili, ali nona je vjerojatno rekla da bi trebalo upitati moje roditelje jesu li protiv toga.

Nisu imali ništa protiv, bit će da su i oni slegnuli ramenima.

A bilo bi lijepo da se kućnome prijatelju ispuni želja.

Na kraju, ne znam zašto me fra Aleksandar nije krstio. Valjda nije htio biti napastan, jednom je spomenuo krštenje, poslije više nije, pa su moji to nekako smetnuli s uma. Poslije je nono počeo pobolijevati, došlo je ljeto 1972, a onda ga više nije bilo.

Štošta o Hrvatima ne bih saznao da me je fra Aleksandar krstio. O Hrvatima i o tome kako se biva Hrvatom.

Naravno, nitko od njih nije mogao ni zamisliti kako bi mi jednoga dana pitanje krštenja moglo biti od životne važnosti, i kako bi se na njemu mjerili i vagali svi moji tobože principijelni stavovi. Da nisam oportunistički popustio, da sam ostao ono što sam mislio da mogu biti, danas bih, pretpostavljam, bio državljanin Kanade, i vjerojatno se više ne bih bavio književnošću. Bio bih previše ogorčen da bih mogao biti pisac.

Da su to znali, naravno da bi me krstili.

Ali u to je vrijeme, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih, Bog u njihovim katoličkim životima, dušama i svjetonazorima bio tako neprisutan, a zemlja u kojoj su živjeli činila se mirnom, vječnom i postojanom, skupa s ideologijama onih koji su njome upravljali, da nitko ne bi mogao zamisliti kako će se za samo dvadesetak godina vratiti u srednji vijek, pa će krštenice određivati sav čovjekov identitet, i razliku u odnosu na barbare, a Hrvatska će, poput Irana i Izraela, biti teokratska republika u kojoj barem dio njezinih žitelja pravo građanstva može steći isključivo vjerom u propisanog Boga.

Da su takvo što slutili moji dobri nono i nona, krstili bi me bez imalo femkanja, nacionalnog i vjerskog prenemaganja, i u katoličkoj i u pravoslavnoj crkvi, i još bi me dali obrezati.

Fra Aleksandar bio je partizan, prvoborac i zanesenjak. Bio je dalmatinski radikal, u punom smislu riječi. Kada je narod krenuo uz Savku i Tripala, njemu se to nije sviđalo. A kada su na zaostroškoj rivi pristalice Hrvatskoga proljeća držali veliki miting, sve s hrvatskim zastavama „bez socijalističkih obilježja”, fra Aleksandar ih je glasno

beštimao. Kasnije će to prerasti u legendu, zlonamjernu i neistinitu, ali iz današnje perspektive meni dragu, po kojoj se u vrijeme mitinga popeo na vrh svoga zvonika pa je zapucao iz puške, malo iznad glava uplašениh demonstranata.

Volim tu sliku, premda je izmišljena, jer ga mogu jasno vidjeti s puškom na zvoniku, kako nišani i puca, i mogu zamisliti ljude sa zastavama kako trče uz obalu, bježeći pred pomahnitalim fratrom. Taj prizor, bez ijedne kapi krvi, kao da je snimio i režirao Federico Fellini, u nekoj od svojih južnjačkih i mediteranskih, posve katoličkih evokacija.

Ali zanimljivo je da su iz dokone mržnje fra Aleksandrovi sumještani izmislili baš takvu priču, sa zvonikom i popom koji zlorabi crkveni prostor da bi pucao po ljudima. Osim što je ideja priče borbeno ateistička ona se na paradoksalan i zastrašujući način realizirala u stvarnosti, tačno dvadeset godina kasnije. U ljeto 1991, pravdajući mitraljiranje, miniranje i artiljerijsko djelovanje po katoličkim sakralnim objektima, katkad i starim baroknim crkvama, u Slavoniji, Informativna služba Generalštaba JNA uporno je, u stotinu varijacija, ponavljala istu priču o „ustaškim teroristima” koji zloupotrebljavaju crkve i zvonike, da iz njih pucaju po golorukoj vojsci, te srpskim selima i tamošnjoj nejači. Praktično svaki crkveni toranj, najprije u Hrvatskoj, a zatim i u Bosni, srušen je uz isti apsurdni refren.

Tako sam na kraju ostao nekrst, što me umalo ne učini i nehrvatskim življem.

U ratna vremena, i u doba krize, većina naslova čovjekovih identiteta započinju s prefiksom ne. Radikalna ishodišta tako komponiranih identiteta su azili za strance i osobe bez državljanstva, ali i ludnice.

Čovjekova je duša od papira. Po papiru na kojem je ispisano njegovo ime i prezime, čovjek se razlikuje od zvijeri. Kada ostane bez tog papira, on je potencijalni duševni bolesnik. Ali ne zato što je lud, nego zato što je radikalno različit. Njegova različitost ugrožava druge ljude, u njima budi nevjericu.

XXXVIII

I danas, kada se navikavam na to da više nemam oca, da je mrtav i da je mrtvo, u prošlosti, sjećanju i fikciji, već skoro sve, i već skoro svi, koji me vezuju za moj rodni grad, Hrvati rođeni u Bosni i Hercegovini na jednak način mogu da steknu državljanstvo Republike Hrvatske. Njihovo je hrvatstvo i dalje crkvena stvar, i nitko se protiv toga ne buni - osim, ispotiha, već skoro dvadeset godina, mudriji među svećenstvom, koji shvaćaju koliko je nepravedno, ali i bezbožno prvi Sveti sakrament pretvarati u uvjerenje o državljanstvu, i nitko, osim mene i nekolicine meni sličnih, izravno zainteresiranih, nikada nije napisao niti izrekao ni riječi o tom grdnom poniženju.

Skoro da se i može razumjeti što su za ovaj problem nezainteresirani ljudi koji su rođeni u Hrvatskoj, ali zastrašujuća je, ipak, sva snaga i agresivnost njihove nezainteresiranosti.

Možda tek kada bi im iz Bruxellesa netko javio kako nije primjereno da se državljanstvo neke moderne države stječe na takav način, možda bi tek tada pokušavali razmišljati o toj stvari. Ali teško da bi im i tada na um palo misliti o tome kako se osjeća čovjek kojemu traže krštenicu da njome dokazuje pravo svoga građanstva.

Da moj otac nije slijepo i fanatično vjerovao u svoj poziv, da nije vjerovao kako je leukemija stvar nesretnoga rasporeda figura u jednoj kompliciranoj šahovskoj partiji, da je, gledajući kako mu bolesnici umiru na odjeljenju ikad pomislio da bi im molitva mogla pomoći, a umirali su na strašan način, često od nezaustavljivog iskrvarenja; da je povjerovao kako se protiv leukemije bori još nešto osim volje bolesnika i njega koji u cajtnotu pokušava riješiti nemoguću situaciju na ploči, vjerojatno bih na vrijeme bio kršten i manje bih, kao odrastao čovjek, mislio o Bogu i o naciji. Manje bih mislio o našim zajedničkim identitetima, o onome što nas dvojicu sjedinjuje i onome što nas dijeli.

Ne bi mi, vjerojatno, nikad na um palo ni to da me on, zapravo, nije volio, i da sam mu bio grižnja savjesti. A onda ni to da ni ja njega nisam volio onom ljubavlju koja bi nalikovala sinovljevske, nego sam ga volio kao što se voli književni lik, ili kao što se voli onoga koga se dobro poznaje.

U određenom smislu, bio mi je posve nepoznat.

A opet, poznao sam ga kao samoga sebe.

Njegova duga patnja, prema kojoj sam i mogao biti ravnodušan, često je bila moja patnja, ali bez boli, anestetizirana.

Previše njegovih mana i ljudskih nedovršenosti mogao sam prepoznati u sebi. Patio je vrlo često zbog tih mana, ali ja nisam osjećao njegovu patnju, premda je bila moja.

Nije to jednostavno, ali je zamamno.

Kao što je zamamna i moja današnja tuga, uz misao i živ, premda ne i bolan osjećaj da mi je umro otac.

Mnoge druge stvari više su boljele.

Recimo, njega ti njegovi dekubitusi.

Dok je radio, kada bi po Palama i Sokocu obilazio svoje bolesnike, njihovim je bližnjima držao predavanja o dekubitusima, i kako ih izbjeći.

Svijet ga je slušao zbunjeno, otvorenih usta, pretvarajući njegove riječi u motive svojih novih deseteračkih legendi. Čovjek je živ, i živjet će sve dok mu se po tijelu žive rane ne otvore. Dogodi li se to, a na bližnjima je da spriječe, malo mu toga još može pomoći. Na kraju, eto, umro je s dekubitusima.

Ispada da o toliko toga nikada ne bih mislio da su me krstili, da su otac ili majka posumnjali u vlastiti ateizam, ili da je fra Aleksandar bio barem malo nametljiviji i agresivniji.

XXXIX

Televizijska emisija, u danima nakon njegove smrti.

Visoki krupni čovjek arijevskih crta lica, kao da ga je Meštrović u kamenu tesao, ili kao ustaški legionar koji se 1942. sprema na Staljingrad, govori o međusobnim međunarodnim tužbama Hrvatske i Srbije za genocid. On je šef nekakvog braniteljskog instituta za povijest, ili se to nekako drukčije zove.

Iako govori s neospornim patriotskim autoritetom, takvim da jedino njega među pet-šest učesnika u emisiji voditelj nijednom ne prekida, nego ga pušta da do kraja izrekne ono što misli, on svakih nekoliko rečenica što ih s mukom i mucanjem slaže i povezuje, ima potrebu da kaže - „ja kao povijesničar”.

Tako uz onaj jedan autoritet, koji se u emisijama HTV-a nitko nikada ne usuđuje osporiti, i ravan je autoritetu partizanskih heroja na mitinzima tokom pedesetih, pa čak ni onda kada neki *branitelj* javno slavi Nezavisnu Državu Hrvatsku ili ustaški pokret, ili kada nalazi opravdanje za likvidaciju dvanaestogodišnje djevojčice Aleksandre Zec, on nalazi potrebu da uspostavi i drugi autoritet, epski i guslarski, u hrvatskome slučaju: znanstveno-povijesni.

Pritom, tip i nije od takvih koji bi hvalili ustaše, ni pravdali zločine, on bi sebi samo pridodao na važnosti, kao dobar pionir druga Tita koji nakon drugoga teži i trećemu, ordenu Narodnoga heroja (Uzgred, jeste li kada pomislili da bi moglo biti skandalozno što Josip Broz nije i četvrti, a zatim peti put proglašen za narodnoga heroja? Nakon što mu je dodijeljen i drugi orden, svaki je sljedeći bio nedostatan, sve do beskonačnog broja ordena. Ili se na broju tri stalo zbog iste simbolike Svetoga trojstva koju je slijedio i France Bevk?).

Branitelj, koji je pritom i povjesničar, a zapravo je šef nekakvog fantomskog instituta, svjedoči, naravno, o nepravdi koju međunarodna zajednica čini prema Hrvatskoj i svim njezinim ratnim stradalnicima. Nema on problema sa srpskom kontratužbom. Za njega je to besmislica, o kojoj se nema što ni razgovarati. Brine ga ova naša tužba, jer je, kaže on, međunarodna zajednica redefinirala neke pojmove iz međunarodnoga prava, pa je sada „ljestvica genocida jako visoko podignuta”.

Kada je to izgovorio, nitko u studiju nije pokazao znakove uznemirenosti.

Voditelj je mirno nastavio voditi emisiju, branitelj povjesničar nastavio je izlagati svoje teze, gledatelji su i dalje zurili u svoje ekrane i nitko ni sutradan ni sljedećih dana neće pokazati da je čuo i razumio frazu koju je taj čovjek izumio i javno upotrijebio.

Ljestvica genocida jako je visoko podignuta.

Htio je reći da je, nakon što su Bosna i Hercegovina pa Hrvatska, podnijele svoje tužbe protiv Srbije, međunarodna zajednica - a međunarodna zajednica je sve ono što zapadno od Hrvatske odlučuje o nečemu, od eurovizijske pobjede do ishoda svih ratova - izmijenila pravno tumačenje pojma genocida.

Poželio je to što slikovitije kazati, jer slikovitost u izražavanju, vjeruje se u nas, čini intelektualca, dakle povjesničara, pa se prisjetio sjajne hrvatske i europske skakačice u vis Blanke Vlašić, koja, evo, već nekoliko sezona najavljuje rušenje svjetskoga rekorda Bugarke Štefke Kostadinove, koja je taj rekord postavila valjda u vrijeme kada se moj otac drugi put ženio, ali za Blanku ljestvica svjetskoga rekorda još uvijek je „jako visoko podignuta”. Ali ona se trudi, svakoga tjedna skače na ponekom mitingu, i cijela se Hrvatska nada da će doći dan kada će Blanka preskočiti zadanu visinu. Potom slijedi grandiozan doček u Zagrebu i Splitu, odlikovanja predsjednika države, prijemi kod premijera i predsjednika Parlamenta, i sve ono čime mala Hrvatska časti svoje najveće sinove i kćeri.

Naš branitelj povjesničar svoju ulogu doživio je na zanimljiv način.

On je poput Blankinog trenera, a „trenira” žrtve domovinskog rata, tačnije sve one za čiju bi smrt, ako se cijela Hrvatska dobro potruđi, međunarodni sud mogao osuditi Srbiju.

Međutim, međunarodna zajednica visoko je podignula ljestvicu.

Ali ni svjetski rekord se ne obara svaki dan, pa se nećemo jako ljutiti na međunarodnu zajednicu.

No, što bi nas u svemu tome moglo koštati da ne „ostvarimo” ili da ne „osvojimo” genocid? To što žrtve neće biti u stanju da dovoljno visoko skoče?

Ili to što su nas Srbi opet prevarili, pa nisu pobili dovoljnu količinu ljudi?

Nema sumnje da je branitelj povjesničar beščutan i prilično glup čovjek.

Ali u Hrvatskoj nema onoga tko bi mu takvo što rekao. Općenito, u Hrvatskoj nema previše ljudi koji bi slušali druge ljude pa bi čuli kad netko kaže: „ljestvica genocida jako je visoko podignuta”.

Utješno je pomišljati da ovakve fraze nastaju zbog nepoznavanja, ili pasivnog poznavanja, materinjeg jezika.

Ne, to jezik samo slijedi misao i emociju govornika.

Osuda Srbije za genocid počinjen u Hrvatskoj, iz patriotske, ustvari nacionalističke tačke gledišta, ravna je situaciji u kojoj će Blanka Vlašić oboriti svjetski rekord. I još je malo više od toga.

Ako bi Srbija bila osuđena za genocid, tada bi svi koji se u Hrvatskoj zalažu za suradnju i razumijevanje sa Srbima i Srbijom, po onome kako stvari razumijeva naš branitelj povjesničar i kor njegovih istomišljenika, također bili osuđeni za genocid. Bio bi to veliki uspjeh. I garancija da će između Hrvata i Srba niknuti veliki i vječni zid, na vrh kojega će biti bodljikava žica, kroz koju će biti puštena naizmjenična struja onoga Srbina s hrvatskom domovinom, Nikole Tesle.

Ovih dana to je istina o zemlji koja je trebala ponijeti odgovornost za činjenicu što je moj otac četrdeset pet godina života nosio pečat krivnje jer je bio iz ustaške obitelji.

Ali ta zemlja odbija biti odgovorna, njezini najodličniji sinovi, oni koji su je branili kada je 1991. bila napadnuta, odbijaju biti odgovorni. Umjesto toga, oni se sa svojim bivšim ratnim protivnicima bore za titulu svjetskih prvaka u genocidu, za osvajanje velikoga prelaznog pehara koji bi slavnome hrvatskom imenu pružio satisfakciju za sve prethodno počinjene zločine. Jer kada bi Srbija bila osuđena za genocid u Vukovaru, istočnoj i zapadnoj Slavoniji, u Dalmatinskoj zagori, Lici, Skabrnji i Drnišu, tada se više ne bi smjeli ni spomenuti Jasenovac, Jadovno i Kozara, ne bi bilo spomena iščezlim zagrebačkim Srbima i Jevrejima, slobodno bi se ubuduće pjevale ustaške pjesme, ime Ante Pavelića spominjalo bi se samo po dobru.

Tako naš branitelj povjesničar, tako hrvatska nacionalistička elita zamišlja suđenje za genocid pred Međunarodnim sudom pravde u Haagu, i samo zato, vjeruju oni, hrvatska država taj proces i vodi.

Njih ne zanima četrdeset pet godina krivnje moga oca.

Za njih, on je danas kriv iz nekih drugih razloga. Nije doživio obraćenje, niti se 1990, zadnjega dana komunizma, pokajao i odrekao svega onoga što je četrdeset pet godina bio. Odbio je prihvatiti da njegov život nije bio onakav kakvim ga je živio, odbio je tuđa sjećanja prihvatiti kao svoja, i spoznati da je živio u srpskome ropstvu. Nastavio je hodati pognute glave, umjesto da se u novim okolnostima ponosi svojim porijeklom. A nije bio hrabar čovjek, bio je slabić i kukavica, ponizan u svim životnim prilikama, idealan oportunist u ono veliko i glavno vrijeme naših života i našega vijeka, o kojem ćemo jedinom bez prestanka govoriti dok god smo živi, u vrijeme Jugoslavije, komunizma i druga Tita. Po svemu je bio nalik svome naraštaju, osim što je odbio lažno svjedočiti o sebi.

A da je to učinio, kao što je mogao, da se u ljeto 1990. barem priključio HDZ-u, kada su ga, pred nekoliko tisuća prisutnih, na jednom veličanstvenom predapokaliptičnom skupu u dvorani „Skenderija”, osnivali bosanskohercegovački Hrvati, odazvavši se još jednom, kao ono 1941, zovu Zagreba, i da je sjedio za onim dugim stolom na pozornici, dvanaest puta dužim od stola za kojim je, Krist večeravao s apostolima, jer mu je tu po njegovim zaslugama, po značaju među sarajevskim Hrvatima i po njegovome mučeničkom ustaškom porijeklu, svakako bilo mjesto; da je samo to učinio, moj otac bi me grdno ojadio. Stavio bi na kušnju moj karakter, nemoć da prešutim ono što bi se svakako moralo prešutjeti, pa bih mu, zgrožen tom strašnom slikom, uzvraćao poput kakvoga mladog skojevca što se obračunava s ocem izdajnikom.

Bio sam, kao dopisnik splitske *Nedjeljne Dalmacije*, toga augustovskog popodneva u „Skenderiji”, gledao i slušao ono što puno pitomije djeluje i zvuči kada se čita u novinama ili gleda na televiziji.

Recimo, ljude u demodiranim odijelima, s razdrljenim kravatama, umorne i podbuhle, upravo pristigle iz Kanade, Australije, Amerike, Novog Zelanda, Tasmanije, da u domovini u kojoj nikada nisu bili, čiji jezik jedva da razumiju, dižu ustanak protiv komunizma kojeg više nema i da svome hrvatskome narodu s vrata smaknu *srpski jaram*.

Tada sam prvi puta uživo čuo sintagmu srpski jaram, koja se već nekoliko mjeseci mogla pročitati u pojedinim zagrebačkim novinama,

i bio sam začuđen i uplašen kako je ti ljudi engleskih naglasaka, koji nisu pošteno ni znali hrvatski jezik, izgovaraju s dubokim uvjerenjem.

Bio sam jako mlad, i nisam je čuo na način na koji je danas čujem, niti sam znao u što će se ta sintagma s vremenom pretvoriti, ali imao sam neku unutrašnju potrebu da im prilazim nakon što bi sišli s govornice, povlačim ih za rukav i kažem im da nisu u pravu, da je možda nekada tako i bilo, ali danas je drukčije, u zabludi su, i sami će shvatiti da je tako, neka samo malo prošetaju po Sarajevu i raspitaju se kod ljudi koje je tko nacije i šta koga muči i tlači...

Naravno da to nisam činio, ali kažem, imao sam potrebu da razjasnim stvari. Šta bih da je tada moj otac bio među takvim ljudima?

Dvadeset godina kasnije, u nedjelju, na dan kada on leži mrtav u frižiderima bolničke mrtvačnice, nalik onim nepoznatim mrtvim ljudima koje mi je kao dječaku pokazivao, i čeka da u srijedu bude pokopan, mene u sintagmi srpski jaram zanima još samo slika koju ona pred očima stvara, a za koju sam kao mladić bio slijep.

Pa ti su domoljubi iz dalekog svijeta svoj dragi narod, s kojim su se prvi puta sreli kada su na butmirskome aerodromu izašli iz svojih aviona, zamišljaju kao vola. Jer tko bi još, i zašto, nosio svejedno čiji jaram, osim volova?

Mogao je moj otac biti tada u „Skenderiji” među govornicima koji su, poput Davora Perinovića, hvalili Nezavisnu Državu Hrvatsku i Antu Pavelića.

Učinio je to Perinović u govoru kojim se kandidirao za predsjednika stranke, a zatim je većinom glasova i izabran. Mogao je, poput slavnoga zagrebačkog lingvистa Dalibora Brozovića koji je kao rođeni Bosanac došao da u Tuđmanovo ime pozdravi skup, urlati za mikrofonom kako više nikada Srbin neće držati ruku u hrvatskome džepu. A mogao je i samo sjediti i šutjeti, sa stranačkom značkom zataknutom za rever.

Mogao je nakon toga mjesecima, a zatim godinama, svjedočiti kako su ga izdali i izigrali njegovi pacijenti, romanijski Srbi, uz čije je postelje ostavio dio života.

Vrijedna bi to priča bila, koju bi rado čuli mnogi zagrebački, a zatim i sarajevski novinari, mogao se od nje načiniti još jedan život, i jedan od uspjeljih hrvatskih patriotskih vodvilja. Samo zamislite tu priču:

sarajevski liječnik, Hrvat iz poštene, siromašne i bogobojazne obitelji, bez obzira na sve muke koje su on i njegovi doživjeli od četnika i komunista, trideset godina, barem četiri dana u svakome mjesecu, a da nikada ne izostane ni zbog godišnjega odmora, odlazi liječiti djecu i unuke bivših četnika, odlazi liječiti i njih lično. A onda dolazi rat, i u dnevnu sobu stiže mu njihova granata.

Nije to učinio, pa su pomislili da je, možda, Srbin.

XL

Teta Mila i čika Bude stanovali su u ulici Palmira Togliattija u Novom Sarajevu.

Ona je bila očeva tetka, crna ovca u obitelji, jer je prije Drugoga svjetskog rata pobjegla od kuće i udala se za Srbina.

Čika Bude je bio visoki poštanski činovnik, Srbijanac koji ni nakon pola stoljeća života u Bosni nije izgubio svoju ekavicu. Nije tako govorio zato da time izrazi neki stav, ili da se on različit ne izgubi u masi istih. Mlijeko je njemu bilo mleko, a sneg kad čaršiju pokrije bio je lep, zato što ni nakon strašnih godina Drugoga svjetskog rata on nije prihvatio, ili nije shvatio, potrebu za tim općerazumljivim lukavstvom, za tom poniznošću u lukavstvu.

U mladosti je često mijenjao mjesto službovanja, direktorovao je u poštama po Hrvatskoj i Bosni, i nije se ni oko čega previše brinuo. Bio je visok, lijep i elegantan čovjek, bonvivan po mjeri onoga vremena.

Njih dvoje živjeli su i provodili se daleko od tame i leda njezine obitelji.

Tako je to bilo prije rata, u Kraljevini Jugoslaviji.

Osim što je bio obrazovan i vičan poštanskim poslovima, Budimir Dimitrijević bio je Solunac. Imao je vojni čin i svečanu uniformu, sablju, orden Karađorđeve zvezde drugoga reda, i bio je u vrijeme čarlstona i okretnih igara, Rudolfa Valentina i Marijana Matijevića, najjačeg čovjeka na svijetu, cijenjen i poštovan čovjek. Kao svaki ozbiljan poštanski službenik, sakupljao je marke.

On i njegova Mila nisu marili za komuniste i ustaše, Mussolini i Hitler bili su samo likovi iz karikatura Pjera Križanića objavljivanih u *Politici*, koju je čitao cijeloga života, a rat koji se bližio bio je tužna i zabrinjavajuća okolnost, ali pred kojom čovjek ne bi smio gubiti nadu i vjeru.

U tom će ratu, opet, netko postati Solunac, i poslije će na državne praznike nositi orden i svečanu sablju.

Tako se to njemu činilo.

Tko bi pomislio da će se ovaj rat razlikovati od svih prethodnih. Osim što će biti krvaviji, bit će intimniji, ući će u porodicu, a Solunski front spuštati će se niz grane porodičnoga stabla i niz čovjekovu

kičmu, tako da ni rat neće moći da bude okončan mirom, nego dugim tinjajućim primirjem.

Dok je Mila Budu spašavala i sakrivala od ustaša, sestre i dalje nisu htjele za nju znati. Osim jedne, Pauline Slavke, koja je bila časna sestra, doista je vjerovala u Boga, molila se za sestru i njezinog muža, ali je pokušavala i da im pomogne na druge, praktičnije i konkretnije načine.

Čika Bude se u novim okolnostima pokazao savršeno nesposobnim.

Nikako nije mogao shvatiti situaciju u kojoj se našao, nije prihvaćao da ustaše baš tako i toliko mrze Srbe kao što se priča, nije umio izgovarati riječi s je i ije, pa kada bi ga teta Mila izvela iz kuće da se nadiše čistoga zraka, naredila bi mu da šuti, a on bi se onda trudio.

Ali onda bi vidio neku mladu majku kako pred sobom gura kolica s djetetom, lijep je i sunčan dan, a ona se smije.

Jao, Milice, vidi kako lepo dete, kao neki beli anđelak! - izgovorio bi dovoljno glasno da mama čuje njegov džentlmenški kompliment, ali čuo bi ga i mamin pratitelj, neki debeljuškasti plavušan u odori domobranskog pukovnika.

Na kraju ga više nije izvodila u šetnju, jer je bilo preopasno.

Čuvala ga je kao neku skupu i vrijednu stvar. On je u tom čuvanju bio, uglavnom, potpuno pasivan i nesvjestan opasnosti koja mu prijete. Čudo je što ga je sačuvala.

Čika Bude bio je pričljiv čovjek. O svemu je volio govoriti, osim o Sarajevu u vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Pred tom bi pričom ostajao zbunjen, kao da nije bio tu, ili je pijan prespavao rat, i zapravo nije znao šta bi se o tome moglo ispričati.

Iz njegove perspektive ovaj rat je bio jedan veliki nesporazum, jer vojske nisu ratovala jedne protiv drugih, nego je netko greškom imao nešto protiv njega i nekolicine drugih ljudi, uglavnom civila, koji su se onda morali sakrivati po tavanima i podrumima. O tom bi vremenu pričala teta Mila, a on je morao šutjeti.

Nakon rata, kada su dvije sestre završile u zatvoru, dvije u Argentini, a peta je bila u samostanu, sestre su se pomalo počele miriti s Milom. Nije baš da su joj oprostile što se udala za Srbina, ali ipak ih je ganulo što se brinula za njih kada su bile u zatvoru, i što je Dobri, mome ocu, ostala pri ruci u to teško i gladno vrijeme.

Teta Mila Dimitrijević bila je neobičan karakter, posve netipičan za Jergoviće, i žao mi je što mi u genskom ruletu nije pripala njezina priroda, ili barem nešto od te prirode.

Kao što se nije plašila sakrivati muža po ustaškome Sarajevu, tako se nije plašila ni brinuti se o sestrama, narodnim neprijateljima, u komunističkom Sarajevu, niti ih posjećivati u zeničkom zatvoru. A bile su to godine 1946. i 1947, kada su narodne vlasti slabo razabirale razliku između neprijatelja naroda i njihove braće i sestara. Jedino što se očekivalo bilo je da ih se odreknu.

Ali još više joj zavidim na tom nerazrušivom dostojanstvu, koje joj je dopuštalo da im u trenu oprostí što joj u vrijeme rata nisu pomogle da sačuva čika Budu, nego su puštale da njih dvoje gladuju.

Konačno, lako im je i vedro, kao da prije rata pleše čarlston u nekom dekadentnom beogradskom lokaluu, oprostila i to što one nisu opraštale njoj što se udala za Srbina.

Tetu Milu se nije moglo poniziti.

Nakon što su puštene iz zatvora, sestre su preko nje ostvarivale vezu sa svijetom i s novim društvenim kontekstom, koji se, suprotno očekivanjima, nadama i molitvama pokazao trajnijim od njihovih života.

U sarajevskoj kotlini, s tri strane zatvorenoj planinama, u gradu barem petsto kilometara udaljenom od prve državne granice, i u Bosni, zemlji u kojoj se odigrao nemjerljivo najveći i najkrvaviji dio narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, ali i genocida nad Srbima i Jevrejima, njih dvije živjele su kao u zatvoru. Njihova je krivnja, kao i krivnja svakoga drugog narodnog neprijatelja, bila ogledna. Bila je izložbeni eksponat jugoslavenskoga realsocijalizma. Nešto što će cijela kasaba znati, nad čime će se naslađivati i tuđom krivnjom braniti i potvrđivati svoju čistu savjest. Koga god je zanimalo, mogao je doći i gledati kako slobodno žive oni kojima su Pokret i Partija velikodušno oprostili njihova sagrađenja.

Pritom, živjele su u Sarajevu, kao pripadnice neugledne, u međuvremenu ozloglašene hrvatske manjine, gdje je bilo puno neugodnije i teže imati ustaški pedigree nego, recimo, u zapadnoj Hercegovini ili Posavini, krajevima u kojima su Hrvati činili većinu. To ne znači da je tamo vladala manja državna i policijska represija nad narodnim neprijateljima (Upravo suprotno, sve do sredine šezdesetih

i emancipatorske političke akcije što ju je predvodio Džemal Bijedić, u zapadnoj se Hercegovini, uz pomoć policijskih službi, provodio neselektivan, osvetnički teror, a ljudima iz tih krajeva dugo nije pružena mogućnost bilo kakve društvene integracije, osim integracije u - zatvorski sustav.), ali razlika se sastojala u tome što narodne neprijatelje, tamo gdje su bili pripadnici nacionalne većine, nitko nije promatrao kao uljeze ili kao primjerke egzotičnoga, nepoželjnog, nepripadajućeg i neuklopivog društvenog sloja.

Tamo gdje su bili većina, imali su, kao i svi drugi, pravo na ideološku mimikriju ili pokušaje da se dopadnu novim vlastima, da pokažu rezultate vlastitoga preodgoja ili da se naprosto izgube u masi.

U Sarajevu im to nije bilo dopušteno iz još jednog razloga, o kojem se do dana današnjega nije govorilo ili pisalo.

Naime, tačno je da su Hrvati nakon aprila 1945. bili samo signifikantna manjina u Sarajevu, ali nekoliko mjeseci ranije, možda još u martu 1945, ili sve do trenutka kada je postalo jasno tko će biti ratni pobjednici, Hrvati su u Sarajevu činili golemu većinu.

Osim što je Ante Pavelić bosanske muslimane smatrao Hrvatima, ili „cvietom hrvatskoga roda i naroda”, golemi dio njih u Sarajevu, skoro svi koji nisu pošli u partizane ili nisu pripadali statistički zanemarivoj skupinici vjerskih intelektualaca koji su se ilegalno zalagali za neki maglovit oblik nacionalne izdvojenosti, spremno su prihvatili ponuđenu im nacionalnu pripadnost. Tako su postupili i oni koji su, u načelu, bili protivni ustaškome zločinu, kao i većina onih koji su, poput većine u svakoj zajednici u ratna doba, u svakome pogledu bili pasivni.

Osim što je to bio izraz socijalnoga i egzistencijalnog oportuniteta, sarajevskim i bosanskim muslimanima u to vrijeme i nije bilo osobito teško prihvatiti ovakvu ponudu, jer se - što je zapravo i najvažnije - nisu morali ničega odricati, pošto se još uvijek nisu bili nacionalno samodefinirali i izdvojili.

Međutim, onoga dana kada su partizani ušli u grad, logika oportuniteta naglo se izmijenila. Najjednom više nikome pametnom nije bilo do toga da bude Hrvat. Ako, naravno, zaista nije Hrvat. A zaista Hrvati opet su bili, kao i prije rata, u velikoj većini Hrvati katolici. Kao što su lako prihvatili Pavelićevu ponudu, tako su je se

sarajevski muslimani još lakše odrekli. (Dok se prema ljudima koji su obukli ustaške uniforme, svejedno koje vjeroispovijesti bili, teško može imati razumijevanja, nad činjenicom da su, kada je trebalo, prihvaćali neku, svejedno koju, nacionalnu pripadnost, i da su je se kasnije odricali, čovjek se nema razloga zgražavati.) Četrdeset pet godina kasnije, kada se historija nanovo bude pisala, izmišljala i krivotvorila, oni isti koji će u augustu 1990. održati velebni osnivački skup u „Skenderiji” gnjevno će i ojađeno ustvrditi kako je do takvog rashrvaćenja bosanskih muslimana došlo pod pritiskom partizana, ili preciznije rečeno, Srba među partizanima. Kao, u aprilu 1945. Srbi su ušli u Sarajevo i zaprijetili muslimanima da ne smiju više biti Hrvati, a muslimani su ih poslušali.

Osim što je bilo lasno i lako odustati od nečega sa čime, kao musliman, nisi bio ni jako srođen i identificiran, odricanje od hrvatstva ticalo se - čak i ako ljudi to nisu znali ili nisu toga bili svjesni - pojma kolektivne odgovornosti.

Naravno, u nizu slučajeva ticalo se i konkretne osobne krivnje, jer su se Hrvatima prestajali zvati i oni muslimani koji su, baš poput moje babe i njezinih sestara, bili vrlo aktivni u kojekakvim ustaškim udrugama, te stajaćim ili pokretnim vojnim i političkim formacijama. A tko nije Hrvat, mislili su, taj ne može biti optužen ni da je bio ustaša.

Zapaljena ekipa iz Skenderije muslimanima ovo nije lako praštala, premda su tog ljeta s muslimanskom SDA u zajednički čvor vezivali stranačke zastave. Ali nije ta simpatija mogla potrajati...

Nije im to rashrvaćenje praštao ni Franjo Tuđman, koji je dugo, skoro u svakom svoj intervjuu za domaće i strane novine, kakve je davao između 1989.

i 1991, govorio kako je zasebna muslimanska nacija u Jugoslaviji komunistička izmišljotina, kao što je i Bosna i Hercegovina umjetna tvorevina, nastala kao posljedica osmanskih osvajanja, jer je to nekada bila hrvatska zemlja, kao što su i bosanski muslimani ustvari Hrvati. Kada muslimani nisu prihvatili ponudu da još jednom budu Hrvati, Franjo Tuđman je preko struktura Hrvatske vojske i obavještajnih službi u Hercegovini otvorio niz koncentracijskih logora u kojima su završavali svi muslimani iz pojedinih sela i gradića, bez obzira na spol ili uzrast. Ti logori zatvoreni su tek kada su Amerikanci

vrlo ozbiljno zaprijetili da će Hrvatskoj biti uvedene iste sankcije koje su provođene nad Srbijom.

Dogodilo se to početkom 1994. Ali golemi broj, vjerojatno i većina, ljudi iz Tuđmanovih koncentracijskih logora u Hercegovini nije se vratila u svoje kuće, nego su završili u izbjeglištvu, uglavnom u skandinavskim zemljama.

Na kraju, bilo je nečega modernog, važnog i dubokog, nečega sa čime se, kao što se vidjelo i u ratovima devedesetih, Hrvati do danas ne znaju nositi, u toj činjenici da su se 1945, u posljednjoj fazi formiranja hrvatske nacije i trenutnome ugasnuću stoljetne fantomske ideje o Hrvatima islamske vjere, samoodređivali kroz pojam kolektivne odgovornosti.

Iako nismo krivci, to jest krivci su samo neki od nas, naš nas je veliki zločin učinio narodom kakvi jesmo. (U toj je činjenici nešto tako intenzivno da sam, skoro nehotice, i prvi put, udjenuo i sebe u hrvatsku gramatičku i narodnu množinu. Napokon, može se čovjek, i treba se ograđivati od naciona dok god nacion nekoga ili nešto slavi, ali bilo bi huljsko ograđivanje od njegove odgovornosti. Napokon, zar se od te odgovornosti u nas ne ograđuju upravo najgori nacionalisti? Igor Zidić, primjerice, kunsthistoričar i uglašeni vođa Matice hrvatske, ustanove koja je dvijetisućitih potonula u nekakav gotovo muzealni, frankovački nacionalizam, uvijek govori o *nama Hrvatima*, osim kada ga, u rijetkim trenucima, netko na televiziji ili u novinama pritjera uz temu o hrvatskim zločinima iz Drugoga svjetskog rata. Tada Zidić, u skladu s vladajućim bontonom, procijedi riječ-dvije o *njima ustašama*.) Samo što onda iz činjenice da ih je zločin do kraja nacionalno zaokružio i definirao ne proizlazi zaključak da su Hrvati gori od ostalih naroda - možda su ih okolnosti vodile u zlo onda kada su druge iste te okolnosti od zla izbavljale -

ali moralo bi proizlaziti nešto drugo: takvo povijesno opterećenje ili će Hrvate, a zapravo hrvatsko društvo, činiti odgovornijim od drugih, ili će ih činiti većim ološem.

Nakon što su 1945. dovršeni kao nacija, oni su neprestano suočeni s tim izborom.

No, u Sarajevu su nakon 1945. bili izloženi dvostrukom prijeziru. Kao pripadnici nacije koja je, jednim svojim ne baš beznačajnim dijelom, bila najkompromitiranija zbog samoinicijativnog i vrlo

kreativnog pristanka uz Sile osovine. Te drugo, kao bivši sunarodnjaci muslimana, koji su našli načina da se ratosiljaju svoje privremene nacionalne pripadnosti i skinu sa sebe i svoje zajednice bilo kakvu odgovornost za ustaške zločine.

Jedni su ih, dakle, prezirali jer su u ratu bili na drugoj strani, dok su ih drugi, često još i više, prezirali jer su s njima bili na istoj, ustaškoj strani.

U određenom smislu, sarajevski muslimani su se, uz dobar dio bosanskohercegovačkih muslimana, zatekli u ulozi Austrijanaca nakon Drugoga svjetskog rata. Kao što oni više nisu željeli imati nikakve veze s Hitlerom, ali ni sa činjenicom da su se koji mjesec ranije osjećali Nijemcima, tako ni muslimani više nisu imali veze s Pavelićem, ni s vlastitim dojučerašnjim hrvatstvom.

Sarajevski Hrvati su u toj analogiji bili u položaju fiktivne njemačke nacionalne manjine u Beču. I onda, kako bi se osjećala njemačka manjina u Beču, da je slučajno postojala?

Dakle, mojoj babi Štefaniji i njezinoj sestri Mariji sasvim sigurno nije bilo lako.

Još od prije rata bile su puka sirotinja, do posla su teško dolazile i mora da su u godinama nakon rata bile više gladne nego site. Ne mogu zamisliti kako je moj otac pored njih dvije studirao medicinu, kakav je bio njegov društveni život, šta je mislio i osjećao, od čega se sastojao njegov identitet? Što je još bio osim što je bio liječnik?

XLI

Od kraja rata, pa sve do početka sedamdesetih, na zanimljiv se način izmjenjivala struktura sarajevskih Hrvata.

Većina onih koji su kolaborirali kroz sustav Nezavisne Države Hrvatske, uključujući i takve koji su samo, svejedno kako, sudjelovali u javnome životu, a nisu bili sudski osuđeni za kolaboraciju, tražili su i nalazili načine da se isele, uglavnom prema Zagrebu i drugim dijelovima Hrvatske.

Isto su činili i oni koji su bivali oslobođeni nakon izdržavanja kazne.

Ostajala je sirotinja, koja nije imala kako i sa čime ići, te ljudi koji su tokom rata surađivali s partizanima ili s ilegalnim pokretom u gradu.

U nekom je smislu to bio prirodan proces: manjina se, pogotovo u krizna ili revolucionarna vremena, povlači tamo gdje će biti većinom.

Međutim, istovremeno su se u grad, i to vrlo često po kazni, doseljavali neki drugi Hrvati.

Literarno najzanimljivija, i najslikovitija, vjerojatno je priča o klasičnim glazbenicima.

Iz čudnih i teško objašnjivih razloga, ovaj ceh se, za razliku od, primjerice, glumačkoga, u Zagrebu masovno angažirao na strani ustaša. Istina, njihov angažman nije bio dramatičan, i uglavnom se svodio na sviračke i propagandne usluge režimu, povremeno špansiranje u odorama domobranskih (rjeđe ustaških) časnika i koncerte po Beču i Berlinu, na kojima se pred publikom tisućljetnoga njemačkog reicha demonstrirala tisućljetna hrvatska kultura i uljudba. (Danas me, u novoj hrvatskoj državi, odnos vlasti prema sportu, sportašima i njihovim međunarodnim uspjesima, često podsjeća na tu glazbenu promociju NDH. No, dok je Pavelićeva propaganda nastojala dokazati kako su Hrvati jedan od najkulturnijih europskih naroda, ova današnja takvu potrebu nema, valjda zato što se još od Pavelićevih vremena ta hrvatska kultiviranost podrazumijeva, nego na isti način i uz isto omalovažavanje svih drugih, nastoji dokazati kako su Hrvati najjači, najokretniji i za sve sportove najdarovitiji ljudi na svijetu. Naravno, Republika Hrvatska supstancijalno je neusporediva s ubilačkom i zločinačkom mašinerijom NDH, ali propaganda, marketing i mentalitet vladajuće klase vrlo su slični.) Začudo, prema glazbeničkim grijesima revolucionarni sudovi i nisu

bili osobito strogi. Dok bi za slična djela poneki novinar, književnik ili kulturni radnik osuđivan na dugogodišnju robiju, te na socijalnu, a katkad i fizičku smrt, muzičari bi, u pravilu, nakon nekoliko mjeseci izlazili na slobodu, a onda su ih slali u provinciju, obično u Sarajevo, katkad i u Skopje, da oživljavaju glazbeni život i stvaraju kulturne institucije.

Tako su bivši kulturtregeri endehaškog muzičkog života, koji su zabavljali Poglavnika i krijepili vojniciu po povratku s fronte, ili pred nacističkim vrhom u Berlinu izvodili petominutne dajdžest potpurije sveukupnih djela hrvatske glazbene povijesti, najednom postajali komunistički prosvjetitelji, koji bi partizansku publiku po Sarajevu učili da se ne aplaudira između stavaka u simfoniji.

Oni su postavljali prve opere, osnivali Muzičku akademiju, organizirali muzički život po radnim kolektivima, uz tekuću traku i usred livničke žege, ali i u klasične harmonijske obrasce i aranžmane salijevali partizanske borbene pjesme, pisali oratorije na tekstove najistaknutijih pjesnika revolucije i stvarali soundtrack jednoga vremena.

Izgleda da su komunisti imali predrasude prema ljudima koji sviraju i tamburaju, i onda su nekima od zagrebačkih glazbenika te predrasude spasile glavu.

Muzičari su po njima bili svijet bez intelektualnog, ideološkog i moralnog sadržaja. Zabavljaju one koji imaju novca da ih plate. Zabavljaju svakoga tko je na vlasti. S vremenom vlasti se mijenjaju, dolaze crveni i odlaze crni, ali muzičari ostaju. Pa je onda i 1945. bilo prirodno da ostanu. Ili da ih se pošalje u Sarajevo da privedu čaršiju Mozartu i Bachu.

Pjesnike, književne prevoditelje, filozofe, komunisti su više cijenili. Pa bi ih, već iz poštovanja, skratili za glavu, premda su u propagandi režima sudjelovali manje aktivno nego muzičari.

Uglavnom, sve do rata 1992, pa i kasnije, u ratu i malo nakon rata, jedna od rijetkih gradskih institucija u kojoj su Hrvati, iako najmalobrojniji narod u Sarajevu, činili apsolutnu većinu, bila je Muzička akademija.

To više nisu bili oni glazbenici koje je partizanija potjerala iz Zagreba da u Bosni širi kulturu, nego njihovi sinovi i kćeri, nećakinje, nećaci, čitave porodične dinastije, ili lokalni, bosanski, Hrvati.

Kao posljedica toga što su poslije rata zagrebački grešnici ravnali sarajevskim muzičkim životom, rođeno je uvjerenje, koje se potom usjeklo u mentalitet, da je Hrvate i katolike Bog blagoslovio klasičnom muzikalnošću.

I onda, što su Cigani za ćemane i za kafanu, to su Hrvati za fagot i violončelo. Luckasto jest, ali nigdje se više, nakon što bi se izašlo izvan kruga od stotinjak kilometara koji sačinjava centralnu Bosnu, nije tako obraćala pažnja na taj iznimni, karakteristično hrvatski, glazbeni dar.

Čak je, sve do rata, živ bio i metajezik sarajevskih klasičnih glazbenika.

Osim probranog, često radikalno hrvatskog leksika, podrazumijevao je karakteristične naglaske, koji su se opirali onim lokalnim, sarajevskim, i koji su, više od najprobranijih riječi, trebali potvrditi da se govornik izdvaja i razlikuje od drugoga svijeta.

Ti su naglasci bili dirljiva imitacija ili interpretacija zagrebačkog govora, i načina na koji su govorili njihovi stari, odavno već umirovljeni profesori.

Taj metajezik imao je i svoju intonaciju. Pomalo unjkavu, kao da govornik ima devijaciju septuma i kao da će se svakoga trenutka rasplakati, koja je - vjerovalo se - pridonosila govornikovom gospodskom držanju, a sarajevske klasične glazbenike i profesore akademije činila je pomalo nalik katoličkim svećenicima i biskupima, koji su insistirali na tom govoru poluzačepljenim nosom i na čistome hrvatskom jeziku.

Iz tog bi se glazbeničkog metajezika mogla romansirati povijest klasične glazbe u Sarajevu. Lijepa bi i tužna bila ta knjiga. Kao neka o Armencima i Grcima u Izmiru.

U vrijeme kad i glazbenici, u Sarajevo su iz Zagreba stizali i drugi školovani hrvatski kadrovi, sa zadatkom da ožive i iz ratnih ruševina podignu različite segmente društva.

Ali jedino su muzičari došli po kazni.

Drugi su bili provjereni, režimu odani ljudi, često partizanski borci i komunisti, koji su pokretali industrijske pogone, sudjelovali u osnivanju Univerziteta, bivali imenovani za prve profesore na Filozofskome, Arhitektonskom, Veterinarskom, Medicinskom i drugim fakultetima.

Većina njih su po nacionalnosti bili Hrvati.

Ali takvi Hrvati s kojima baba Štefanija i njezina sestra nisu imale ništa.

Čak ni s onim glazbenicima koji su, kao i one, jednom bili vjerni Poglavniku.

Ali to se događalo u Zagrebu. Vijest o njihovoj krivnji do Sarajeva nije stizala.

Ostavili su je za sobom, u svojim prethodnim životima. I nisu imali namjeru podsjećati na nju sebe ili druge. Ovo je bio novi život, na koji dvije Jergovićke nisu imale pravo, jer nisu imale novca da se presele u Zagreb, gdje se za njihovu krivnju ne bi znalo.

Njihova sestra Mila i njezin muž Bude dugo su im bili jedina veza s većinskim, moralno-politički ispravnim svijetom. Ne vjerujem da su im bile zahvalne.

I na kraju, ne mogu da preskočim jednu sliku koja s ovim esejom, možda, i nema veze. Pred kraj života, a umro je u osamdeset i kojoj, čika Bude je sasvim uzela neka staračka demencija. Šetao bi gradom, i odjednom više nije znao gdje se nalazi. Tipični Alzhajmer, reklo bi se. Ali mislim da nije to. On se gubio samo među novim zgradama, po ulicama i kvartovima izgrađenim u posljednjih četrdeset godina. Čim bi se našao pred kućom koja je bila tu i prije 1941, odmah je znao gdje se nalazi.

Vrlo je selektivno zaboravljao dijelove svoga života, ljude koji mu nisu bili simpatični, komšije s kojima je desetinama godina živio vrata do vrata.

Osim ako su bili njegovih godina: njih ne samo da nije zaboravio, nego bi razgovarao s njima na stubištu, raspitivao se za zdravlje, kao da je sve normalno.

Jednom je tako umro netko iz porodice, možda je to čak bila moja nona, i trebalo je poći na sahranu. Čika Bude se spremio i uredio, govorili su mu da ne ide sam, ali nije ih slušao, i krenuo je na groblje. Ali ne na Bare, na kojima su se već dvadesetak godina pokopavale Sarajlije svih vjera i nacija, nego na Svetoga Josipa, gdje se posljednji sahranio prije četrdesetak godina.

Šetao je tako, jadničak, po groblju, sve zaraslo u neku duboku travuljinu, nigdje sprovoda koji traži, ali puno ga je više potreslo nešto drugo: tolika poznata imena na spomenicima, sve njegovi

drugovi iz Glavne pošte i iz Filatelističkog društva, njihova rodbina, i *neke lepe mlade žene koje su pevale u katoličkom zboru*. I svi su oni umrli a da on nije imao pojma.

Bio sam tu kada se vratio s groblja. Nikada nisam slušao nekoga toliko tužnog čovjeka. Ubrzo je umro. Od starosti, reklo bi se, ali ja mislim od tuge.

XLII

Paulina Slavka Jergović bila je najneobičnija od svih očevih tetki.

Časna sestra, dugo godina nadstojnica malenog samostana u Cankarevoj ulici, na Mejtašu, koji se nalazio iza zida školskoga dvorišta Osnovne škole „Silvije Strahimir Kranjčević“, u koju sam i ja išao.

Kada bismo na času fizičkoga igrali nogomet, pa kad bi lopta preletjela zid, bila bi vraćena i prije nego što bismo stigli povikati, ili - ne daj Bože - preskakati zid.

Imao sam dojam da s one strane uvijek dežura jedna časna sestra, čija je zadaća samo to da loptu baca preko samostanskog zida.

U to vrijeme, početkom sedamdesetih, teta Paulina više nije bila tu.

Preselila se u Zagreb, u neki zagrebački samostan.

Nekoliko puta godišnje dolazila je u posjete sestrama, i uvijek bi zvala moju majku, nonu i mene da se svi zajedno nađemo kod tete Mile i čika Bude.

Imala je strogo držanje, koje nije umjela dobro sakriti ni kada bi sa nama razgovarala. Nije bila baš jako šarmantna, ali bila je dobra i moralna osoba.

Mojoj je majci rekla da je njezina sestra, moja baba Štefanija, grešna prema nama.

Majci je to puno značilo. I danas se toga sjeti, pa onda naglas mora reći što joj je teta Paulina govorila.

I teti Mili je rekla da je baba Štefanija bila grešna prema njoj i čika Budi.

Pokušavala je moralno ravnati svojom porodicom, jako se trudila oko toga, ali nikada nije bila indiskretna. Recimo, zapamtio sam, i do danas to silno cijenim, premda je i teta Paulina već odavno mrtva, da u razgovorima sa mnom, a puno smo razgovarali između moje pete i petnaeste godine, nikada, ni u aluziji ili uzrečici, nije spominjala Boga. I ničim mi nije stvarala nelagodu. Osim što me je osobno poštovala, znala je poštovati i način na koji sam odgojen. (Taj odgoj svodi se na onu anegdotu s nonom, kada ju pitam postoji li Bog a ona kaže kako za nekoga postoji, za nekoga ne postoji.) Nije

postavljala neumjesna metafizička pitanja, niti se bavila misionarstvom tamo gdje bi misionarenje bilo nepristojno.

Na taj je način, više nego itko drugi, utjecala na moja građanska očekivanja od Crkve i od svećenika.

Da nije bilo nje, možda ne bih ni primjećivao, ili bih tolerirao, onu specifičnu popovsku indiskreciju koja se ispolji u javnome i medijskom prostoru kada ljudi u mantijama i habitima vlastite metafizičke i duhovne kompetencije nadređuju tuđim.

Svaki čovjek, koliko god bio mentalno ili duševno oskudan, odnosom prema sebi i svome postojanju, a samim time i prema Bogu, jednak je svakome drugom čovjeku, pa makar taj drugi bio Martin Heidegger ili rimski papa. Svaki rasizam i svaki fašizam kreću od negacije te činjenice. Teta Paulina me je tome indirektno naučila. Ona je važan akter moga katoličkog, ateističkog i osobnog identiteta.

XLIII

Sredinom sedamdesetih očeva tetka Zlata dolazila je posjetiti domovinu.

Nisam još imao navršenih deset, po svemu sam bio primjeran Titov pionir, osim, možda, po tome što sam već previše znao, ali moji toga nisu bili svjesni, pa su me morali uputiti na zanimljiv niz okolnosti koje su tetu Zlatu odvele sve do Buenos Airesa, a da pritom ničim ne zatruju moju dječju dušu.

Naravno, otac u tome nije sudjelovao.

Kratak tečaj porodične povijesti, s posebnim naglaskom na niz ideoloških i političkih aspekata, majka je preuzela na sebe.

Morala mi je objasniti zašto su dvije očeve tetke 1945. bježale u Argentinu.

Pritom, trebala ih je ideološki markirati, ali ne na takav način da se uplašim i zgrozim. Znači, moralo mi se reći, ali nekako lijepo, da su tetke petljale s ustašama. Ali ustaše se nisu smjele spomenuti, jer bi me ta riječ sigurno uplašila. A ako se ne spomenu, kako ću onda znati da je riječ o ustašama?

Također, neprimjereno bi bilo upotrijebiti neku aluziju, iz koje bi mi onda bilo jasno da se radi o ustašama, jer bi me tek to uplašilo.

Ni iz taktičkih razloga nije joj bilo dopušteno relativizirati povijesnu ulogu ustaša. Ne samo da bi takvo što moglo ostaviti trajne posljedice na mene, nego joj je bilo jasno da sam toliko pametan da osjetim takav pokušaj manipulacije.

I još bih mogao pomisliti da je sišla s uma i počela hvaliti ustaše.

Volio bih da se sjećam kako je razgovor tekao i šta mi je govorila, ali sam zaboravio sve, osim da mi je jednoga popodneva, dok se vraćala s posla, uz Dalmatinsku i uz Sepetarevac, sva zadihana jer se radi o velikom usponu, objašnjavala zašto su teta Zlata i njezina sestra emigrirale u Argentinu.

Slušao sam je, iako sam sve to već odnekud znao. Zanimalo me je kako će se majka izvući iz svoje priče. A onda me je Bog kaznio, pa sam sve zaboravio.

Teta Zlata bila je starica na kojoj se nije primjećivalo da je bila u ustašama.

To je ono što me iznenađivalo. Mislio sam da bi suradnici okupatora i domaći izdajnici morali izgledati nekako posebno. Recimo, baba Štefanija je, na neki način, izgledala posebno.

Čini mi se da većina ljudi takvo što misli i danas. Na licu zločinca mora biti nešto što ga čini zločincem: neki trag, stigma, zao izraz lica.

Umjesto toga, teta Zlata izgledala je kao svaka starija sarajevska gospođa, a tako je bila i obučena. Čak je i govorila onim karakterističnim sarajevskim govorom, uz tek poneku arhaičnu riječ, koja se više nije koristila.

Ako je ona nekada bila u ustašama, tada je i bilo koja druga starija žena mogla nekada biti u ustašama.

Bilo je šokantno, zbog nečega i prilično neugodno, to otkriće. Oni se, naime, ne razlikuju od nas, kao što su se razlikovali u filmovima i televizijskim serijama. Nakon što su godine prošle, svi smo isti, iste su naše bake i djedovi, isti su nam očevi, a možda su bili isti i dok je trajao rat.

Pomisao da je razlika, možda, samo u uniformama i u djelima i nedjelima, djelovala je subverzivno. Nitko me na nju nije pripremio. Ili se svima, osim meni, podrazumijevalo da ne postoji fizička razlika između dobrih i zlih, između partizana i ustaša.

U tih desetak dana koliko sam se uz tetu Zlatu vozio na zadnjem sjedištu očovog renaulta, bio s njom na Trebeviću, kod tete Mile i na nekoj večeri u mađžarskome restoranu, ona nije rekla ništa što bi me podsjetilo na ustaše ili što bi zvučalo ustaški. A, naravno, vrebao sam svaku njezinu riječ.

Možda se s godinama popravila?

Iz dječje perspektive, sve je još uvijek bilo jako živo, Drugi svjetski rat, partizani, ustaše i četnici. Moj um nije funkcionirao na takav način da bih mogao pomisliti kako su u međuvremenu njihove karakteristike izbljedjele.

Etičke kategorije - a ratne pripadnosti bile su, u mojoj glavi, jedino tako kategorizirane - nikako se nisu mogle promijeniti ili nestati s protokom vremena. Nisam imao svijest o protoku društveno-političkoga vremena, za mene se vrijeme mjerilo samo godinama naših života, nisam mogao zamisliti mogućnost da je neki fašist u međuvremenu postao dobar čovjek.

Kada bismo prošli pored neke katoličke crkve, teta Zlata bi se prekrstila.

Nikada nisam vidio da to netko radi. Ta je ceremonijalna gesta bila usporena i teatralna, da svi vide.

Poslije su mi obje tetke iz Buenos Airesa slale pisma.

Odgovarao sam na njih, jer su majka i nona insistirale na tome. Govorile su da je to pristojno i da su njih dvije same u Argentini, pa im u pismima trebam praviti društvo.

Sjećam se da su mi napisale kako će se na ljeto (1978.) u Argentini održati svjetsko prvenstvo u nogometu, a da ću ja sigurno gledati utakmice. To se događa jednom u sto godina.

„Kada sljedeći put prvenstvo svijeta bude u Argentini, svi ćemo već biti mrtvi.”

Upamtio sam tu čudnu, jezovitu rečenicu.

XLIV

Iza šest sestara Jergovićki, ostalo je samo jedno dijete, moj otac.

Neke nisu mogle imati djece, druge su i od udaje i od djece odvratile životne okolnosti, a jedna se predala Bogu.

Tako se ta velika porodica, nalik na zečinjak, koja je, zahvaljujući ocu kockaru živjela u minijaturnoj garsonijeri, pretvorila u niz samoća i grobova.

Ne znam kada su, ni kako, umrle očeve tetke u Buenos Airesu.

Nisu se udavale i cijeloga su života ostale zajedno, u malome stanu u centru grada. Jedna je radila u tvornici čarapa, druga je bila sekretarica. Ništa u životu nisu imale, i ni od čega drugog njihov se život nije sastojao, osim baš od onoga što je nakon 1990. mjera hrvatskoga nacionalnog identiteta: ljubav prema Domovini i ljubav prema Bogu.

Koje li samo nesreće, koje pustoši!

Na kraju, nekim cinizmom povijesti, ja živim u zemlji u kojoj su se ostvarili skoro svi njihovi snovi, i vrlo se često tako i osjećam.

XLV

Rijetki trenuci kada smo bili jedna, opet sastavljena obitelj, nastupali su kada bi se netko s majčine strane jako razbolio. Zapravo, kada bi umirao.

Kako je među njezinom rodbinom bilo tetaka, stričeva i ujaka, skoro svi preko sedamdeset, umiralo se tokom moga djetinjstva, u prosjeku, svake dvije godine, a nekad i češće.

O kojoj god bolesti da je riječ, nazivalo bi se oca.

On je preuzimao brigu o bolesniku, smještao ga na najbolju kliniku, kod najboljeg specijalista, tješio ga, obilazio, uz njega provodio noći i, najčešće, ispraćao iz života.

Tih je dana često boravio u našem stanu, noni je mjerio tlak, s mamom razgovarao o bolestima onoga koji odlazi, razmjenjivali su latinske riječi kao što drugi parovi razmjenjuju ljubavne izjave, i samo tada u njezinom držanju prema njemu nije bilo optužbi.

Njega tada nije mučila savjest i bio je sretan. Kao i uvijek kad nije morao biti ništa drugo osim liječnika.

Zatim bi, nekoliko dana kasnije, bolesnik umro. To se uvijek događalo usred noći, on je dolazio kod nas u bijelome liječničkom ogrtaču preko kojega bi ogrnuo kišni mantil.

Svi bismo bili budni i obučeni. Čekali smo da se nešto dogodi. Majka bi sastavljala novinsku smrtovnicu, nona preturala po ormaru i sparivala crninu u skladu s godišnjim dobom.

Zatim bi dolazila sahrana.

On je stajao u prvome redu, kao da nisu rastavljeni i kao da smo jedna cijela obitelj.

I to bi bio kraj. Do sljedećeg umiranja, za dvije godine.

Mislim da sam se za prvih smrti nadao da će se i nakon sprovoda nastaviti ta iznenadna bliskost. Ili toga ima samo u sjećanju.

Na kraju, pomrli su svi starci.

XLVI

Familijarne veze, i općeniti pojam porodice, za mene je oduvijek bio povezan sa starcima.

Moja familija, moja porodica, nalik je staračkome domu. Vrlo je brojna i raznovrsna, pogotovo s majčine strane, a čine ju generacije onih koji su rođeni između 1880. i 1928. Neke sam upoznao, druge nisam, jer su umrli koju godinu prije moga rođenja, ali u sjećanju, i u mojoj uobrazilji, živi su i prisutni.

Povijesna razdoblja u kojima su živjeli, carevine, kraljevine i državni poglavari, mode u oblačenju, kultne kafane i hoteli, odlasci u Beč i Budimpeštu, nedjeljni ručkovi, način na koji su komunicirali, njihov društveni ugled i položaj, pozorišne predstave, premijere, balovi i nedjeljne zabave, ratovi u kojima su učestvovali, godine gladi i blagostanja, epidemije gripe i tuberkuloze, sve te činjenice njihovih života i svi biografski podaci dio su, i to onaj najživlji i najprisutniji, moga vlastitog sjećanja i identiteta.

U biti, intenzivnije mi pripadaju nego činjenice vlastitoga života, one koje sam, navodno, doživio.

To je jedan od razloga, premda nije najvažniji, mojih nesporazuma sa zajednicom u kojoj živim. Njima su, recimo, Ante Pavelić, Milan Stojadinović, Stjepan Radić ili Franjo Josip historijske ličnosti, čija se neprisutnost malo razlikuje od neprisutnosti Adama, Eve, Karađorđa i Matije Gubca, a meni su sve to ljudi iz moga života.

Više me se tiču ideali, opsesije i strepnje njihovoga vremena, nego sve što se događa danas. Pred ovim što je danas ja sam odsutan duhom.

Možda je i moje ustrajavanje na kolektivnoj odgovornosti naroda manje uzrokovano činjenicom da su mi baba i njezine sestre bile među ustašama ili da mi je ujak bio u Wehrmachtu, a više time što sam u tom vremenu bio prisutniji nego u ovome u kojem stvarno živim, jer sam tada imao tako veliku, razgranatu i kompliciranu familiju. Kasnije, u svome stvarnom životu, pogotovo kada sam odrastao, više nisam imao skoro nikoga. Mogao sam imati, ali nisam htio. Bili su premladi.

Uvijek se osjećam krivim kada čujem onu frazu, tako čestu u posljednjih dvadesetak godina, da se moramo okrenuti budućnosti.

Mene budućnost nikada nije zanimala. Još od vremena kada sam išao u osnovnu školu, budućnost se sastojala u tome da je sutra ponedjeljak, a prvi sat matematika.

Budućnost pripada samouvjerenim i lakomislenim. Pripada onima koji znaju što bi sa sobom, onima kojima je zakržljala mašta.

Jer mašta je uvijek okrenuta prošlosti, velike priče zamišljaju se u vremenu koje čovjek poznaje i u kojem se osjeća sigurno jer je to vrijeme prošlo.

Zato *Science fiction* i jest samo subliterarni žanr, koji se iznimno rijetko uzdiže u veliku književnost, ali čak i kada se to dogodi - kao, recimo, u *Autostoperskome vodiču kroz galaksiju* Douglasa Adamsa - riječ je o priči u kojoj je budućnost samo krinka za neku klasičnu, u prošlost uronjenu priču, za komediju, sagu i grotesku, za šašavu interpretaciju starozavjetne pripovijesti o Sudnjemu danu.

A historijski roman, čak i kada je loš, ili kada je pisan bez ambicija da bude velika literatura, u sebi ima nečega što je prisno i privatno, nečega što je u mašti, ili izvan nje, doživljeno i fiksirano u čovjekovom identitetu.

Budućnost, a s njome i *Science fiction*, pripada matematičarima, fizičarima, prirodnim znanstvenicima općenito. Pripada onima koji našu galaksiju poznaju kao svoj džep, i koji shemu zvjezdanog neba umiju rekonstruirati jednako precizno kao i shemu vrsta i oblika leukemije. Ali nikada neće primijetiti da te sheme slične.

Mome ocu, bez obzira na to što je u nedjelju umro, pripada moja budućnost, dok meni pripada njegova prošlost.

Ja živim u onome od čega je on zazirao i čega se plašio, dok on živi u onome o čemu ja ne želim znati ništa.

Fraza da bismo se trebali okrenuti budućnosti opasno je glupa, osim što je progresivna, te su je, u ključnim trenucima, izgovarali svi koji su nastojali pobijediti Miloševića ili Tuđmana, ili obojicu.

Samo se u prošlosti da razriješiti nešto što se u prošlosti i dogodilo.

U budućnosti toga nema.

U budućnosti se razrješava ono što je buduće ili, vjerojatnije, ono što se neće ni dogoditi.

Valja postupiti kao Indiana Jones u Spielbergovim pripovijestima, treba se vraćati u prošlost cijeloga života, e ne bi li se promijenilo nešto što se već dogodilo.

Naravno, matematičari, fizičari i astronomi su u pravu, ništa se ne može promijeniti, ni u privatnoj ni u društvenoj povijesti, ali ne može se drukčije nego cijeloga života, dok god su živa sjećanja naraštaja, a u naše doba, kada prošlost na životu održava filmska vrpca i televizijska dokumentacija, možda i zauvijek, treba pokušavati mijenjati događaje iz prošlosti. To je jedini način da oni ne budu krivotvoreni, i da iz krivotvorina ne nastanu nove, još nakaznije metastaze prošlosti.

Izmišljanje junačke prošlosti, u kojoj su naši bili heroji ili žrtve, dok su na drugoj strani bili sve sami zločinci, prošlosti u kojoj su naše majke i očevi bili poput majki i očeva u prvoškolskim domaćim zadaćama iz materinjeg jezika, neizbježna je reakcija svakoga čovjeka i društva, odlučnih u nakani da se okrenu prema budućnosti, a prošlost da prepuste historičarima.

U takvom budućnosnom društvu historioграфске se knjige čitaju poput vremenske prognoze. Ono što u njima piše uputa je za budućnost, hoćemo li iz kuće izaći s kišobranom ili s mitraljezom.

Na poprišta takve povijesti nakon historičara stići će arheolozi i forenzičari, da svaki na svoj način i iz perspektive vlastite znanosti potvrdi istinitost nalaza krivotvorene i izmišljene povijesti.

Ni jednima ni drugima to neće biti problem, jer se laž neke historioграфije ne sastoji u tome što izmišlja srednjovjekovne kraljeve i kraljevske gradove, niti što mijenja lične karte leševima po masovnim grobnicama. To rade samo diletanti i amateri-historičari po radnim organizacijama. Prava laž, laž ozbiljnih, u tome je što se previđa tuđe kraljeve i zaobilazi one masovne grobnice koje su leševima prepunih naši heroji.

Laž je u tome što su jedna nacija, jedna država i jedan kulturni prostor vazda u centru pažnje, tako da tisućama kilometara unaokolo nema naroda, države ili kulture koji su u isto povijesno vrijeme živjeli i postojali.

Na geografskim mapama te sasvim nedavne prošlosti postoje samo Velika Srbija, Velika Hrvatska, Velika Mađarska, i svaka od njih toliko je velika da ni za šta drugo i ni za koga drugog, osim za ponekog Barbarina i ratnoga zločinca, nema mjesta, nitko drugi tu više ne stane.

I svaka od tih Velikih Domovina podrazumijeva društvo okrenuto prema budućnosti. O prošlosti se, naime, sve zna. U prošlosti su Velikonarodi mogli biti samo heroji ili mučenici. Oni su, u vrijeme svoje najveće slave i arkadijske idile, što je trajala tisućama godina njihovoga narodnog zrenja, živjeli potpuno sami, zaštićeni svojom samoćom.

Minuo bi samo, za hladnijih noći, sluga s nokšiom, ili sobarica s papučama i termoformom za gospodu pretke.

Čežnja za Velikom Srbijom, ili za bilo kojom drugom Velikom, istovremeno je čežnja za idiličnom samoćom, kada opet više nikoga, tisućama kilometara unaokolo, neće biti.

Zato je i Jasenovac, zato Srebrenica ili Vukovar, a ne zato što su neki zli ljudi željeli kopirati Hitlera, ili se osvećivati onima koji su kopirali Hitlera. Naša su stratišta vrlo originalna, kao i naši razlozi za klanje. Masovne su grobnice čežnja za samoćom.

Zato ima smisla živjeti u prošlosti i ne nadati se budućnosti.

XLVII

Otac je umro i s time smo gotovi.

Na sprovod nisam išao. Rekao sam majci kako nema smisla da srećem očevu ženu, ako ju već nikada u životu nisam sreo.

Pravi razlog je taj što nisam želio da me itko u Sarajevu vidi pri tom posljednjem, simboličnom, susretu s ocem. Mene u Sarajevu više nema, i važno mi je da tako i bude.

Prema sprovodima ne osjećam ništa.

Loše se osjećam pri onim ceremonijalima kada ljudi jedni drugima zaviruju u lica, i pritom misle da nešto vide. Ništa tako ne ugrožava čovjekovu intimu i dostojanstvo kao ta simbolična situacija u kojoj ga netko gleda u trenucima kada pokušava prihvatiti da nekoga njemu bliskog više nema. Takav je pogled vazda bezdušan.

Ne prihvaćam ni takvu simboliku ni tu vrstu ceremonijala.

Ne želim da me itko gleda i pretpostavlja da nešto vidi.

Otac mi je olakšao stvar jer je bio takav kakav je bio, pa sam mogao naći socijalno prihvatljivo objašnjenje zašto mu ne idem na sprovod.

XLVIII

Majka me je pitala treba li ona ići.

Htjela je da to netko odluči umjesto nje. Rekao sam joj neka svakako ide.

Nje se sprovodi tiču, ona ih razumije. Za mene su groblja poput dokumentacijskih arhiva i starih telefonskih imenika. Volim groblja i grobove, ali ne u vrijeme ukopa.

XLIX

Nikome nisam rekao da mi je umro otac. Znala je samo A.

Drugi bi saznavali slučajno, s posljednjih stranica sarajevskih dnevnih novina.

U nedjelju smo, nakon što sam na zaslonu mobilnog telefona pročitao vijest, otišli na tržnicu, kupili meso i povrće za ručak, a onda, kao i svakoga dana, sve hrvatske dnevne novine.

Sjeli smo u gostionicu u koju dolazimo svake nedjelje. Otvorio sam novine u kojima radim. Listao ih sve do velike duplerice, na kojoj je, preko četiri stranice, bio feljton o Anti Paveliću.

Preko prve stranice bila je fotografija Poglavnika, kako na koljenima drži unučicu. Dirnut je i zagledan u tu svoju budućnost. Kao i svaki djed, vječan i velik za svoje unučce.

Ali mi baš ne bismo da budemo Pavelićeva unučad. Barem ja to ne bih.

Ispod je stajao teški olovni naslov: „Četnici pokušavaju ubiti Poglavnika”.

Nikada neću zaboraviti ni izbrisati iz memorije mojih kompjutera uvredu koja mi je SMS porukom stigla kada sam pokušao upozoriti onoga tko je najodgovorniji, i s kojim sam osjećao i neku bliskost, da tu, s tom slikom i naslovom, nešto nije u redu.

Ne, nije me ta poruka dojmila ili potresla u mojoj strateški odabranoj zagrebačkoj i općenitoj samoći, nego su te riječi bile nehотиčan, ali u svojoj preciznosti ubitačan hommage mome ocu. To vječno suočavanje s identitetima.

L

Očevom smrću ugašena je sarajevska loza Marka Jergovića, kockara i poštara, rodom iz Ličkoga Lešća. Na svijetu nema nijednoga živog Jergovića koji bi mi bio neki rod.